

હુડમા?

માણિકલાલ
જુક.

ધા “

ખરી

તુનીમાલતિ.

વી :

સ'

તે'

૬

મા

નં ૧

રહેલી બાબત યા બૂચો
માટે રહી ગયેલી બૂચો
મવી નમ્ર વિનંતી છે.

જગદાસ શાહ,

સ્તર, તાલુકા રૂલ.

હલોહા-મહીકાંકા

પાલણપુર સંસ્થાનની સામાન્ય

ભૂગોળ.

આ સંસ્થાન “પાલણપુર સંસ્થાન” એ નામથી મશહુર છે. રાજ્યકર્તા અસલ બિહાર-બહાર (બંગાળા) ના સુબા હોવાનો દાવો ધરાવે છે, અને તેઓ વિહારી નામે મશહુર છે. તેઓ અસલ ચુસુફજઈ લોહાણી અફઘાન ઓલાહના છે, અને નવાબ કહેવાય છે.

સ્થાન અને ક્ષેત્રફળ:—મુંબઈ ઇલાકામાં બનાસકાંઠા એજન્સિમાં આ સંસ્થાન વિસ્તાર અને વસ્તીમાં મોટું છે, અને તે ધાણુધાર, ડીસા અને ધાનેરા સુદ્ધાંત આબુ પર્વતથી ગાયકવાડ સરકારના પાટણ પરગણા સુધી ઉત્તર દક્ષિણ ૫૪ માઇલ અને વીરમપુરથી થરાદ સુધી પૂર્વ પશ્ચિમ ૬૦ માઇલ વિસ્તારમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૬૫.૯૧ ચો. માઇલ એટલે એજન્સિના ૩૬૨ લાગ જેવડું છે, અને વસ્તી ૨,૩૬,૬૯૪ માણસની એટલે એજન્સિની ૫૧૮૫૬૬ માણસની વસ્તીના લગભગ અર્ધ કરતાં પણ ઓછી છે. એમાં પાલણપુર માત્ર એકજ શહેર અને વસ્તીવાળાં ૫૧૫ ગામ છે.

સીમા:—આ સંસ્થાનની ઉત્તરે મારવાડ, અને શિરોહી; પૂર્વે શિરોહી, દાંતા સંસ્થાન અને મહીકાંઠા એજન્સિ; દક્ષિણે ગાયકવાડ તાબાના પાટણ અને ખેરાલુ તાલુકા; અને પશ્ચિમે થરાદ, દીઓદર, અને કાંકેજ છે.

સંસ્થાન વિભાગ:—પેટા ભાગીદારો* સાથે આ સંસ્થાન ગણાય છે. આ સંસ્થાનમાં ૨૫૫ ખાલસા ગામો છે. આ સંસ્થાન ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે તેને મહાલ કહે છે.

રાજ્યવહીવટ માટે મહાલ અને પેટા વિભાગ ઠરાવ્યા છે તેને તાલુકા કે પરગણાં કહે છે, અને તે પાલણપુર, વડગામ, ગઢ, ડીસા, ધાનેરા, પાંથાવાડા અને ગઢવાડા એ સાત છે.

૧. ધાણુધાર મહાલ:—એમાં પાલણપુર; (૧ રોહો, ૨ જેથી પેટા તહેસીલ સાથે કે જેમાં હાથીદરા અને સામઢી આવી જાય છે.) વડગામ અને ગઢ છે.

૨. ડીસા મહાલ:—એમાં ડીસા તાલુકો છે.

૩. ધાનેરા મહાલ (જેમાં ખીમત સમાયેલું છે):—એમાં ધાનેરા તાલુકો છે.

૪. પાંથાવાડા મહાલ (એમાં દાંતીવાડા છે.):—એમાં પાંથાવાડા છે.

* પેટા જગીરદારોમાં ૮ ગામ ભાયાતોનાં; ૧૩ ગામો જવાઈમાં આવેલાં; ૩૨ ગામ પટાવતોનાં; ૧૨૯ ગામ જગીરદારો સાથે ભાગવાળાં; ૧૭ ગામો જગીરી; ૪૧ ગામો જમૈયા અને ૧૩ ગામો ધર્મદાનાં છે.

× હપલાં નામ નહિ વાપરતાં જુના વખતમાં જોલાતાં નામ વાપરે છે. મેતા, ધનાલી, પાલણપુર અને ગઢ એ તાલુકા જે ભાગમાં આવેલા છે તેને ધાણુધાર; સામઢી, ભાખર, ભડથ અને ધાડા, વગેરે કોળી કાકરડાનાં ગામ ગઢ અને ડીસા વગેરે તાલુકામાં વહેંચાયેલાં છે, છતાં લોકો તેને કોળીઆરો; ડીસા તાલુકાને કેટલોક ભાગ ડીસાવળ, ધાનેરા તાલુકાને ધાનેરા ટપ્પો કે ત્રીસઝોવીસ; પાંથાવાડા તાલુકાને મહાડીસાહ; અને માલણ, અને તેની આસપાસના ભાગને માલણીસાહ કહે છે.

આ સંસ્થાનમાં પાલણપુર, ગઢ, મેતા, ચીત્રોડા, ડીસા, ધાનેરા અને પાંથાવાડા એ સાત થાણાં છે.

દેશનું સ્વરૂપ:—આ સંસ્થાનનો ઉત્તર અને પૂર્વનો કેટલોક પ્રદેશ આરાવલીની હારમાંના પહાડો, ડુંગરા, ખાડા-ટેકરા, ઠામઠામ લીલાં વૃક્ષનાં ઝુંડ, ઝાડી અને રમણીય લીલી કુંબર લિલોતરીથી અને કુદરતી લીલાના દેખાવોથી ભરપુર જંગલો અને પહાડો છે, તેથી તે છેટેથી વિશાળ ખાગ જેવો બહુ રળિઆમણો લાગે છે. ત્યાં જાત જાતના પાક નીપજે છે. પાલણપુરથી ઉત્તરે ૧૨ માઇલ સુધી પહાડોની હારો શરૂ થાય છે. તે પાલણપુરથી શિરોહીને છુટું પાડે છે; ધાણ-ધાર પરગણાની જમીન ઘણી ટેકરાટેકરી વાળી છે. સિવાયનો ઘણોખરો પ્રદેશ ખુલ્લો અને સપાટ છે.

પશ્ચિમે થરાદ અને કાંકેજ તરફનો ભાગ ઝાડીવાળો છે, અને તેમાં જંગલો આવેલાં છે.

પાલણપુર કસબાની નજીકમાં રેતીની ટેકરીઓ આવેલી છે.

આ સંસ્થાનની ઘણીખરી જમીન રૈતાળ અને રસાળ હોવાથી ફળાઉ ઝાડો, ફૂલ છોડ અને રોપા પુષ્કળ થાય છે, તેથી બગીચાથી ભરપુર છે.

ડુંગરો:—આ સંસ્થાનમાં ઘણા ઉંચા ડુંગરો, આરાવલીની હારમાંના છે. તેમાં મુખ્ય બસોરનો પહાડ (૩૫૦૦ ફુટ ઉંચો) એ લાંબો ડુક્કરના બરડાવાળો છે; એની પાસે વીરમપુરનો ડુંગર છે. ચીકલોદર માતાનો ડુંગર (૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો), રાણીદુંડ કે કવીન્સપીક (એ સુરબકરીના લાંબરાની પશ્ચિમ છેડે ગોપુચ્છાકાર ડુંગર છે.) અને ચોટીલા

એ મુખ્ય ડુંગરો છે. તેમાં જસેર અને ચોટીલા કુદરતી દેખાવો માટે પ્રસિદ્ધ છે.

હાથીદરા ડુંગરોની હારમાં મુખ્ય શિખરો—શંખદેવી, દિવાનિયા, ગંગુ, સુરખકરી, ગુરુકાપહાડ, લોલન છે.

તળાવો:—આ સંસ્થાનમાં કુદરતી સરોવર કે તળાવો નથી પણ બંધાવેલાં નાનાં મોટાં ઘણાં તળાવો છે.

હરમતિયા, ગોખરી, માનસરોવર* એ ત્રણે પાલ-ણપુરમાં અને જગાણા જગાણામાં એ તળાવો મુખ્ય છે. તે છપનીયા દુકાળમાં ઉંડાં ખોદાવ્યાં છે. માનસરોવરને પણ ત્યારેજ લાડખી નદી સાથે નહેરદ્વારા જોડી દીધું છે, તેથી તેમાં પાણી બારે માસ રહે છે.

આ સંસ્થાનના ઉત્તર અને પૂર્વનો મુલક ડુંગરાળ અને પહાડી હોવાથી તેમાંથી નાની નદીઓ, વહેળા, નાળાં અને ઝરણાં નીકળે છે.

મુખ્ય નદીઓ:—બનાસ, સરસ્વતી અને ઉમરદસી છે.

(૧) બનાસ:—ઉદેપુરના ડુંગરોમાં ઢેબર સરોવરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. ડીસા કેરબો, રાજપુર, ડીસા કેરપ, વડાવલ, કુંપટ, પાલગઢ, છત્રાલા, વાસણા આગળ થઈ વારાહી તાબાના ગોખાંતર નજીક, અને રાધનપુર તાબાના અગીચાણા નજીક, એ બે મુખે કચ્છના રણમાં પડે છે.

બનાસ આ સ્ટેટની હદમાં સરોત્રીથી ઈરાનકોણમાંથી આવી આશરે ૧૨ માઇલ સુધી જંગલમાં વહેતાં ૮ માઇલ સુધી તેના કાંઠા ખડકના છે.

* સતરમા સૈકામાં દિવાન જુઝાહીતખાને પોતાની પ્રિય બેગમ બહેલબાઈ માનબાઈની યાદગીરીમાં માનસરોવર અને નગીનાવાડી બગીચો કરાવ્યાં. નગીનાવાડી હાલ ઉજ્જડ હાલતમાં છે.

તેના બેણા-વહેણમાં પણ ખડક છે. બનાસમાં રેલ આવે છે, ત્યારે ધણું પાણી આવે છે. રેલ ન હોય ત્યારે સઘળે ટેકણે ઉતસય છે. પાણી છછરે હોવાથી તેમાં હોણીઓ ફરી શક્તી નથી. માત્ર બંધ બાંધી તેના પાણીનો પીત કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. એનું પાણી મીઠું છે; પરંતુ આગળ રાધનપુર સંસ્થાન અને સ્નાંતલપુર પરગણામાં ખારી જમીનમાં વહેતાં ત્યાં ખારું છે.

બનાસને પાલણપુર સંસ્થાનમાં ખીજ નાની નાની નદીઓ મળે છે. તેને મળનારી મુખ્ય શાખાઓમાં સીપું કે ચીપું અને બાલારામ એ બે મુખ્ય છે. સિવાય હુંગરોનાં ઝરણા નદી રૂપે થોડે સુધી વહી કાઠજમીનમાં સમાઈ જાય છે, અને કાઠ બનાસને મળે છે.

સીપું કે ચીપું:—શિરોહી તાબાના નીમજ હુંગરની પૂર્વમાંથી નીકળી ભડથ અને નાના રાણપુર નજીક બનાસને મળે છે.

બાળારામ:—આ સંસ્થાનની ઈશાન સરહદથી નીકળી બાળારામમહાદેવ પાસે થઈ કારજ આગળ બનાસને મળે છે.

ગોમતી અને કાલેરી એ બે નદીઓ પણ સરોતરી નજીક બનાસને મળે છે.

(૨) **સરસ્વતી-કુંવારકા:**—આ પવિત્ર નદી દાંતા સંસ્થાનની ઉત્તરે આરાસુરના મેણાગર હુંગરમાંથી નીકળી કોટેશ્વર મહાદેવ પાસે થઈ, દાંતા રાજ્યને સરહદ કરી સિદ્ધપુર, અને પાટણ આગળ વહી, પાટણથી નીચે થોડા માઈલ છેટે તે જમીનની અંદર કેટલાક માઈલ સુધી વહે છે, અને પાછી તે નજરે પડે છે. તે રાધનપુર સંસ્થાનના જોશવરપુરા અને કધા-કુરધા આગળ થઈ બનાસને સમાંતર ચાલી અનવરપુરની દક્ષિણે થોડા માઈલ છેટે કચ્છના રણમાં સમાઈ જાય છે. એના પર ચિત્રોડા, ઘોડિઆળ અને બાદરપુર વગેરે ગામો આવેલાં છે.

હાંતા સંસ્થાનમાં તેને બહુ નાની નાની કેટલીક નદીઓ મળે છે. આ નદી દરીઆને મળતી નથી, તેથી તેમજ સરસ્વતી કુંવારકા હોવાથી તે કુંવારકા ગણાય છે. એને હિંડ લોકો પવિત્ર માને છે, તેથી તેમાં નહાવા માટે ઘણા યાત્રાળુઓ તેના મૂળ કોટેશ્વર અને સિદ્ધક્ષેત્ર કે શ્રીસ્થળ—સિદ્ધપુર યાત્રાર્થે જાય છે. ત્યાં દર કાર્તિકી પુનેમે અને ગ્રહણ વગેરે પર્વણિએ ઘણા લોકો સ્નાન માટે એકઠા થાય છે.

(૩) ઉમરદસી—અમરદસી:—એ નાની નદી આ સંસ્થાનના ઈશાનના ડુંગરોમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ ઉમરદસી, મેતા, રતનપર અને સીદ્રાસણ પાસે વહી સરસ્વતીને મળે છે.

લડખી—એ આ સંસ્થાનમાં નાની નદી છે. એના પર પાલણપુર, વેડંચા, ગઠ અને કુંબારણુ એ ગામો છે.

કેટલીક નદીઓનો એક બીજ સાથે જ્યાં સંગમ થાય છે તે સ્થળ પવિત્ર ગણાય છે.

આબોહવા (આબ-પાણી+હવા-હવા=હવાપાણી) હરેક સ્થળ દરીઆની સપાટીથી કેટલી ઉંચાઈએ, દરીઆથી કેટલું દૂર અને ડુંગરાળ કે સપાટ પ્રદેશમાં આવેલું છે, વગેરે ઉપર આબોહવાનો આધાર છે.

આ સંસ્થાનની હવા શરદઋતુમાં લેજવાળી હોવાથી ખરાબ હોય છે. બીજી ઋતુમાં તે સુધરે છે, અને સારી થાય છે, ડુંગરવાળા કેટલાક પ્રદેશનાં હવાપાણી અતુક્ષ્ણ નથી, પણ ત્યાંના વતનીઓને તેની અસર લાગતી નથી. કેમકે તે તેમની જન્મભૂમિને લીધે માફક આવે છે. ખાસ કરીને ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ પહાડી હોવાથી, ત્યાંની હવા તંદુરસ્ત નથી.

ખાકીના મુલકની સારી અને તાંદુરસ્ત છે. સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર સિવાય હવા સારી રહે છે.

જ્યાં હવાપાણી ઘણું નબળાં હોય છે, ત્યાંના લોકોના ચહેરા શ્રીક્ષ્ણા ડેફરાએલા અને માંદા જેવા રહે છે. કેમકે ડુંગરો અને જંગલોને લીધે ત્યાંની હવા શરદ અને ભેજવાળી રહે છે. ઘીચ ઝાડો, પાંદડાં, લીલ, સેવાળ વગેરે કહોવાણુવાળાં સાધનો અને પથરોમાંથી નિરંતર વહેતાં ઝરણો વહ્યાં કરે છે, તેથી ત્યાંનું પાણી ભારે-કઠણુ છે. જો કે તે કાચ જેવું સ્વચ્છ દેખાતું હોય છે, તોપણ તેને વાસણમાં લાવી ઠારવાથી શિઆળામાં પાણી ઉપર ચીકણો બાડો થર કે પડ બાજે છે. આવું પાણી પીવાથી શરીરમાં વિકાર થાય છે. આવાં સ્થળોમાં જંગલોને લીધે મેલેરિઆ ઉત્પન્ન થાય છે.

ડુંગરવાળો અને લિલોતરીવાળો પ્રદેશ હોવાથી સાધારણ રીતે ત્યાં વરસાદ ખુલ્લા ભાગ કરતાં વિશેષ પડે છે. અહીં ઉનાળાની ઋતુમાં ગરમી થોડી લાગે છે. કોઈ કોઈ વખત સખત ગરમી પડે છે. શિઆળાની ઋતુમાં સપાટ પ્રદેશમાં ઠંડી વિશેષ જણાય છે.

આ સંસ્થાનમાં શિઆળામાં પારો ૮૨ થી ૪૫ અંશ સુધી, અને ઉનાળામાં ૧૧૨ થી ૬૫ અંશ સુધી રહે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં એપ્રિલ, મે અને જૂનમાં તાપ સખત પડે છે. મોસમમાં ૬૮ થી ૯૨ અંશ સુધી પારો રહે છે. આ ઋતુમાં છેલ્લા દસોટામાં વરસાદ દર સાલ સરાસરી આશરે ૨૭ ઇંચ અને બધા મહિનામાં થઈ સરાસરી ૩૨ ઇંચ ૩૦ ટોકડા સુધી વરસે છે. વરસાદની મોસમ જૂનની અધવચમાં

શરૂ થાય છે. વરસાદનો પવન ઇલાકાના નર્મલકોણમાંથી શરૂ થાય છે. તેજ પવનથી આ મુલકમાં પણ ચોમાસું ખેસે છે.

પેદાશ—આ સંસ્થાનની ડુંગર તરફની જમીનનું ખંધારણ કેટલુંક પથ્થરવાળું છે. તળેટીના ખીણવાળા નિચાણ પ્રદેશની જમીન કાળી કાંકરીવાળી અને ફળદ્રુપ તત્વોથી ભરપુર છે, તેથી તે રસાળ અને ફળદ્રુપ છે. માટે તેમાં શિયાળુ, ઉનાળું, ચોમાસું અને રવી પાક થાય છે. બાકીની ઘણી જમીન રેતાળ છે. આ સંસ્થાનમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. જે જમીન ફળદ્રુપ છે તે સારી રીતે ખેડાણ થાય છે. કેટલીક ખેડાણ વગરની પડતર પણ છે. જમીનનું મહેસુલ વિઘોટી, કળતર, હુળીઓ^x અને ભાગભટાઈથી વસુલ લેવાય છે.

ધાણધારમાં ડીસા, ધાનેરા અને પાંથાવાડાના અમુક ભાગોની જમીન ફળદ્રુપ છે. ડાલેલા, હાથીદરા, વીરમપુર, જેથી અને બીજા ભાગોમાં જમીન ફળદ્રુપ નથી; તેમાં ફક્ત ચોમાસું પાક કઠોળ, જુવાર, તલ, સરસવ, ઝેરંડા થાય છે, અને શિયાળુ પાકમાં જુવાર, ચણો, અને ડાંગર થાય છે. અહીંની કમોદ ડાંગર ઘણી ઉત્તમ થાય છે, તેવી ગુજરાતમાં ક્યાંયે થતી નથી. જે જમીન રેતાળ છે તેને થળીઆ કહે છે, અને તે તલ વગેરેને લાયક છે. હલકી રેતી સાથે મળેલી ગોરાહુ જમીન જુદી જુદી જાતના કઠોળને લાયક છે.

ખેતીની મુખ્ય પેદાશમાં બાજરી, જુવાર, વાજીઆ ઘઉં, જવ, મકાઈ, ચીણો વગેરે ધાન્ય; મગ, મકે, અડદ, ચણા

+ હુળીઓ—દર સાંતીડે ઉચક રકમ લેવાય છે. તેને કહે છે. સાંતી ઉપર દર મુકરર કરવામાં બળદની સંખ્યા અને કુટુંબમાં કેટલાં માણસો છે તેનો ખાસ રાખવામાં આવે છે.

વગેરે કઠોળ; તલ, સરસવ, ઐરંડા વગેરે તેલીબીયાં; કપાસ; કેટલેક સ્થળે શેરડી અને બાદરશાહી ગોળ પણ થાય છે.

બગીચા અને વાડીની પેદાશમાં શેરડી, ગોળ, કેરી, બીજેરાં, લીંબુ, કેળાં વગેરે ફળ; રતાળુ વગેરે બુદ્ધી બુદ્ધી જાતનાં શાકભાજી; જાત જાતનાં સુગંધી ફૂલો અને તેનું અત્તર બને છે, અને તે બહાર ગામ જાય છે.

કેફી પદાર્થોમાં ખસખસનું વાવેતર થતું હતું, અને અફીણુ બનાવવામાં આવતું હતું તે સરકારે સને ૧૮૯૨ થી બંધ કર્યું છે, અને તેના વળતર બદલ દરબરસે રૂ. ૩૧,૫૦૦ અંગ્રેજ સરકાર આપે છે, અને તે સંબંધમાં રૂ. ૧૨,૫૦૦ ના ખર્ચે રાજ્ય બંદોબસ્ત રાખે છે. વળી ગાંજા, ભાંગનું વાવેતર પણ સને ૧૯૦૪થી બંધ કર્યું છે.

ખનીજ:-આ સંસ્થાનના ડુંગરોમાંથી કીમતી ધાતુ અને કીમતી ખનીજ પદાર્થ, કલ્કાઈ, તાંબુ, અને મેંગેનીઝ ધાતુ, તેમજ જસોર પહાડમાં ગંધક હોવાનો સંભવ છે.

પત્થર:-ઘણે ઠેકાણેથી ઇમારતી પત્થર મળે છે. જસોરમાં સારી જાતનો અડદીઓ પત્થર તથા મેંગેનીઝ ધાતુ નીકળે છે, પણ તે રસ્તાઓથી ઘણે છેટે હોવાથી ખોદી કઢાતાં નથી. રંગબેરંગી પત્થરોનો ઉપયોગ ડુંગરો નજીકના ભાગમાં થાય છે.

આરસ પત્થર-પાન્સવાલ, ડાલેલા, રામપુરા અને જુની વાવડીમાંથી સંગેમરમરનો ખડબચડો આરસ નીકળે છે.

અખરખ:-આ સંસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં હલકી જાતના અખરખની ખાણો છે એટલે તેમાં ફાયદા જેવું નથી.

ધાર્મિક મીડિયું:—આ સંસ્થાનમાં કેટલેક સ્થળે ખાસવાળી જમીનમાં થોડું મીડિયું પાકે તેમ છે. સરકારે તે બંધ કરેલું છે, તેથી તેના વળતર બદલ આ સંસ્થાનને વરસે ફા. ૫૦૦ મળે છે.

જંગલની પેદાશ:—આ સંસ્થાનના ઈશાન અને પૂર્વનો પ્રદેશ ડુંગરોને લીધે મોટાં જંગલોથી છવાયેલો છે. આ જંગલોનો વિસ્તાર લગભગ ૩૦૦ ચો. માઇલ છે. તેની પેદાશ આશરે રૂ. ૧૮,૦૦૦ અને ખર્ચ રૂ. ૪,૫૦૦ થાય છે. જંગલોમાં આંબા, મહુડા, રાયણુ વગેરે ફળાઉં ઝાડો થાય છે. તેમાં મહુડો વિશેષ ઉપયોગી છે. તેનાં ફૂલ-મહુડાંનો દાઢ, અને તેનાં ફળ ડાળી તેને પીલીને ડાળીઉં તેલ બનાવે છે. આ તેલ સાથુ બનાવવાના તથા ખાવાના કામમાં આવે છે.

ખેર—એના લાકડામાંથી રંગવાનો તથા ખાવાનો કાથો બનાવે છે. ખેરમાંથી ઘોળો ભૂડો નીકળે છે તેને ખેરસાલ કહે છે તે ઉધરસની દવામાં વપરાય છે.

ડુંગરોમાં સાગ, સીસમ, ધામણ, ખેર, મહુડા, વાંસ વગેરે ઈમારતી ઝાડ થાય છે. તેનું લાકડું આ સંસ્થાન તેમજ આસપાસનાં ગામોમાં પુરૂં પડે છે, તેથી વિશેષ જથ્થામાં બહારગામ જતું નથી.

સાગ અને વાંસ:—ડુંગરોમાં ઘણા થાય છે. સાગના મોલ, વળા, વળી, થાય છે. વાંસ કાટમાલના કામમાં અને વાંસમાંથી વાંસકપુર-વાંસડાનો મુંદર નીકળે છે, તે ઘસના કામમાં આવે છે. વાંસની છાલની ચીપો ઉતારી તેના ટોપલા, ટોપલી, છાબડી, કંડીયા, સાઠડીઓ વગેરે સંગી લેખે વણે છે; અને વેચે છે.

હીંબરુ, ઝીંઝી વગેરે ઝાડોનાં પાંદડાં કે જેમાં તમાકુ
સરી તેને ઝીંઝી બનાવવાના બપમાં આવે છે.

આખરાનાં ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંદડાંની ખત્રાવળી થાય
છે. તેની શીંગોમાંથી પિત્તપાપડા નીકળે છે તે દવાના કામમાં
આવે છે. તેનાં ઝુળીઆંનાં દોરડાં વણાય છે તે ચોમાસામાં
ટકાઉ છે, કેમકે તે પલળવાથી મજબુત રહે છે. આખરાનાં
ફૂલ-કેમુડાં થાય છે તે રંગ બનાવવામાં, તેમજ હરડાં, બેઠાંનાં
ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે. તેનાં ફળ રંગવાના કામમાં આવે
છે, તેથી તે બહારગામ જાય છે. આ સિવાય કચુંબી, સોરંગી,
ગળી, ધાવડી અને શારીનાં ફૂલ થાય છે તે પણ રંગવાના
કામમાં આવે છે.

ગુંદરો:—આવળ, આખરો, ખેર, ધવ વગેરે ઝાડના
ગુંદરો અને પીપળાની લાખ વગેરે એકઠાં કરી વેચે છે.

આમળીનાં ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ આમળાંનો મુર-
ખો, અથાણું અને આમળાનું તેલ બને છે, તેમજ તે
વાળ ઘોવા કે સાફ કરવાના તથા દવાના કામમાં વપરાય છે.
વળી અરીઠીનાં ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે. તેનાં ફળ અરીઠા
પણ ઉપયોગમાં આવે છે.

કેટલેક સ્થળે સુખડ-ચંદનનાં વૃક્ષ જોવામાં આવે છે.

હરડાં, બેઠાં અને આમળાં (ત્રિફળાં), ઘોળીમુશળી, કાળી-
મુશળી, બોડાગોખર, અરીઠા, ગરમાળાની શીંગો અને તેનો
ગુંદર-ગોળ, કડાની શીંગો અને તેનાં ઇંદ્રિજવ, ચેદિઆવળ,
બુઢા બુઢા ગુંદરો વગેરે કરિઆણાની ઘણી ચીજો, મધ, ચીણુ
અને લાખ વગેરે નીપજે છે.

ડુંગરો અને ખીણવાળા ભાગોમાં ગાડોની ઘટામાં ભમરા અને માખીઓ પુષ્કળ મધપુડા બનાવે છે. તેમાંથી જથાખંધ મધ અને મીણ એકઠું કરે છે, અને તે પાલણપુરમાંથી બહાર ગામ જાય છે.

આયાતનિકાસ—આ સંસ્થાનમાં ઘઉં વગેરે ધાન્ય; તલ, સરસવ, એરંડા એ તેલીબીયાં; ઘી, શેરડી વગેરે; તેમજ જંગલની પેદાશમાં મધ, મીણ, લાખ, કરિઆણી વસ્તુઓ; રંગમય પદાર્થોમાં હરડાં, ખેઠાં, સોરગી, કસુંબી અને ગળી વગેરે બહાર ગામ નિકાસ થાય છે.

ખાંડ, ગોળ, તમાકુ, કાપડ (રેશમી, સુતરાઉ અને બિનનું વિલાયતી કે દેશી), હાથીદાંત, લોખંડ અને લોખંડનો સામાન, કાચ અને કાચનો સામાન, કાગળ, દીવાસળી, તાંબુ, સોનું, રૂપું વગેરે ધાતુઓ; કરિઆણું વગેરે માલ બહાર ગામથી આયાત થાય છે.

જનવરો:—ગ્રામ્યપશુઓમાં ગાય, બળદ, ભેંસ, પાડા, ઘોડા, બેટ, ગધેડાં, મેઘાં, બકરાં, કુતરા, બિલાડી વગેરે છે.

જંગલી જનવરો ડુંગરોની પ્રતિકૂળ હવાને લીધે ઘણાં મોટાં જડાં, ઉંચાં અને ખાસ વખાણવા લાયક થતાં નથી; પણ ઝાડી, જંગલો અને ડુંગરોમાં જંગલી જનવરો વાઘ, ચિત્તા, દીપડા, જરખ, વરૂ, રીંછ, વગેરે; હરણની જાતનાં જનવરોમાં જંગલી સુવર-ડુલ્હર, સાબર, ચીતલ, છીંકારાં, કાળિઆર; અને બુદ્ધી બુદ્ધી જાતનાં સસલાં નજરે પડે છે.

વસ્તી:—ડુંગરી પ્રદેશમાં અનાય જાતિ-ડુંગરી ભીલ, ડુંગરી ગરાસીઆ વસે છે. જેમ જેમ ગુજરાતમાં સુધરેલી

વસ્તી આગળ વધતી ગઈ, ઝાડી અને જંગલો કપાતાં ગયાં, તેમ તેમ ત્યાં વસતી અનાર્થ જાતો ડુંગરો અને જંગલોમાં ભરાતી ગઈ. ત્યાં આજે પણ તેઓ સ્વતંત્ર અને અર્ધ જંગલી સ્થિતિમાં સુખેથી રહે છે. સંસ્થાનની માત્ર અર્ધ ઉપરાંત જમીન ખેડવા લાયક છે. બાકીનો પ્રદેશ જંગલો અને ડુંગરવાળો, ખેડાણ લાયક નહિ હોવાથી, તે ભાગમાં વસ્તી જુજ છે. જે ભાગમાં હવાપાણી તંદુરસ્તીવાળાં નથી, ત્યાં પણ વસ્તી જુજ છે. છપનીઆ દુકાળમાં ઘણાં માણસો ભૂખમરાથી મરી ગયાં તેમજ બીજાં વરસો પણ સારાં પાકવાળાં નહિ નીવડવાથી જોઈએ તેટલો વધારો વસ્તીમાં થયો નથી.

આ સંસ્થાનની વસ્તી સને ૧૯૧૧ ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ૨,૨૪,૯૯૬, માણસની હતી, અને સને ૧૯૨૧ માં ૨૩૬૬૯૪ થઈ છે. તેમાં ૨,૦૦,૫૯૧ હિંદુ, ૨૪,૯૭૭ મુસલમાન, ૧૧૦૮૭ જૈન, ૨૮ ખ્રિસ્તી અને ૧૧ પારસીની છે. તેમાં ૧૭૪૪૫, વસ્તીવાળું પાલણપુર શહેર; ૨,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ સુધીની વસ્તીવાળાં ૧૦ ગામ; ૧,૦૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધીનાં વસ્તીવાળાં ૨૮ ગામ; ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીની વસ્તીવાળાં ૯૧; અને ૫૦૦ અંદરની વસ્તીવાળાં ૩૮૭ ગામ છે. હાલમાં ૫૧૫ ગામ અને પાલણપુર શહેર મળી કુલે ૫૧૬ છે. સને ૧૯૦૧ ની સાલમાં ૨,૨૨,૯૭૫ માણસની હતી. છપનીઓ દુકાળ પડવાથી ૧૮૯૧ ની સાલમાં જે વસ્તી હતી તે કરતાં પણ ઘટાડો થયો હતો. ત્યાર પછીનાં ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧ સુધીના દસોટાનાં વર્ષો પણ વસ્તી આબાદ થાય નહિ તેવાં સાધારણ નીવડવાથી માત્ર દોઢ ટકોજ અને સને ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ સુધીના છેલ્લા દસોટામાં માંસ ટકા ઉપરાંત વધારો થયો છે. હાલની વસ્તીમાં મુખ્યત્વે,

કોળી અને ડુંગરી લીલ, તેથી ઉત્તરતી કણ્ણી, રજપુત તથા બીજા ખેડુત, નીચવર્ણ-દેડ, લંગી, ચમાર, બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કાત્રી, મુસલમાન તથા પરચુરણ લોકની છે.

દર ચોરસ માઇલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૩૪ માણસનું આવે છે. જ્યારે નજીકના રાધનપુર સંસ્થાનમાં ૫૯ અને પાલણપુર એજન્સિમાં ૮૧.૧ માણસનું પ્રમાણ આવે છે. એકંદરે આ સંસ્થાનનો ઘણોખરો મુલક નજીકના મુલક કરતાં વિશેષ ફળદ્રુપ અને વસવા લાયક હોવાથી વસ્તીનું પ્રમાણ વધે છે.

વ્યવહારનાં સાધનો.

૧ વેપાર:—પહેલાં પ્રથમ રાજપુતાનાના વેપારીઓનો પાલીને રસ્તે ધોલેરા અને ગુજરાત સાથે, અને કુચ્છ જતાં શિરાદ અને વાવના રસ્તે ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હતો. કેટલાંક વર્ષથી તે કમી થઈ ગયો છે. રેલવે થવાથી હવે તે માર્ગે આવે છે. પહેલાં રસ્તા સહીસલામત નહિ હોવાથી, કુટારાથી દેશને ઉપદ્રવ થતો હતો. હાલમાં બ્રિટિશ સરકારના સમ્મ બંદોબસ્તને લીધે, અને વળી આ સંસ્થાનમાં રાહદારી કાણુ લેવાતાં બંધ થયાં છે, તેથી પણ વેપાર માટે અનુકૂળતા થઈ છે.

૨. રસ્તા:—આ સંસ્થાનમાં પાકી સડકો નથી; પરંતુ ચોમાસું પુરું થયા પછી ધોરી અને આડાં જવાના રસ્તા દુરસ્ત કરે છે. આવા સાધારણ આડાંજવણા રસ્તા એક ગામથી બીજે ગામ જવાના બધે છે. આ સંસ્થાનના રસ્તા ઘણા રેતાળ છે, તેથી માલ ભરેલાં ગાડાં ખેંચવા ૪ થી ૬ બળદ જોડે છે, આવી કાચી સડકો ઉપર ગાડાં, ઊંટ, ગધેડાં અને પોઠી માત્ર

ફતે વેપાર અને વ્યવહાર આવે છે. આવી સડકો* જુદાં જુદાં સ્થળો વચ્ચે મેળવી લેવામાં આવી છે.

આ સંસ્થાનના ઇક્ષાન, પૂર્વ અને સરહદના ડુંગરી મુલકમાં આવળ કરવાના રસ્તા છે. ત્યાંનો વેપાર ગાડાં મારફતે નહિ, પરંતુ પોડી કે જીટ ઉપર વિશેષ આવે છે. ડુંગરોમાં ઘાંટીના ખરાબ રસ્તા દુરસ્ત થતા જાય છે. છપના દુકાળમાં રોહો સ્ટેશનથી લોલન પહાડ સુધીનો ગાડા રસ્તો ઘણે ખર્ચે કરેલો છે. આ રસ્તે અંબાજી જનાર યાત્રાળુને સુગમ પડે છે.

૩. રેલવે:—આ સંસ્થાનમાં છેલ્લાં ૪૦ વર્ષ થયાં વ્યાપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો વધતાં જાય છે. પહેલવહેલી રેલવે સને ૧૮૭૬માં સુંબઈથી અમદાવાદ અને ત્યાંથી પાલણપુર સુધી ચાલુ થઈ, તે પછી અજમેરથી દિલ્હી સુધી લાંબાવી છે. વળી પાલણપુરથી ડીસા સુધીની રેલવે થઈ છે. જેથી આ સંસ્થાનનો સંબંધ દક્ષિણમાં ગુજરાત, સુંબઈ ઇલાકા સાથે અને ઉત્તરમાં મારવાડ, કચ્છ, સિંધ, રાજપુતાના અને ઉત્તર હિંદ સાથે બેસાયો છે, તેથી વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો માટે સરળતા થઈ છે.

રાજપુતાના માળવા (આર. એમ.) રેલવે (બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવેની શાખા) અમદાવાદ, સિદ્ધપુર

* ૧. પાલણપુરથી ડીસા; ૨. પાલણપુરથી ઉત્તરમાં પાંચાવાડા અને ત્યાંથી ખીમત; ૩. ડીસાથી ધાનેરા; ૪. ડીસાથી થરાદ અને થરાદથી ઉત્તરમાં લોરોલ અને પશ્ચિમમાં વાવ અને વાવથી દક્ષિણમાં સુઈગામ; ૫. ડીસાથી થરા, રાધનપુર, વારાહી થઈ સાંતલપુર; ૬. ડીસાથી દીઓદર થઈ સુઈગામ; ૭. દીઓદરથી થરાદ થઈ લોરોલ; ૮. થરાથી ભાલર થઈ સુઈગામ; ૯. રોહો સ્ટેશનથી લોલન પહાડ સુધી.

તરફથી આવી, આ સંસ્થાનની હદમાં માનપુરથી રોહો સુધી ૪૦ માઇલ પ્રવેશે છે, અને ત્યાંથી ઉત્તરમાં અજમેર તરફ જાય છે. તેનાં છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસણી, સરોત્રી અને રોહો એ સ્ટેશનો છે.

પાલણપુર ડીસા રેલવે:—એ ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટમાં લશ્કર રહેતું હોવાથી ૧૭૪૨ માઇલની સને ૧૮૯૩માં બાંધી છે, તેનાં પાલણપુર, ચંડીસર, ડીસા એ સ્ટેશનો છે.

રાજપુતાના માળવા લાઇનની એક શાખા મહેસાણા, પાટણ, વાઘરોડ સુધી જાય છે. તે આ સંસ્થાનની દક્ષિણ સરહદ નજીકમાં આવેલી છે. આ લાઇનના માનુંદ (મણુંદ) રોડ સ્ટેશનથી માનુંદરોડબહેચરાલ અને માનુંદરોડ-હારિજ એ બે શાખા લાઇનો થઈ છે. તેથી હારિજ સ્ટેશનથી રાધનપુર સંસ્થાન નજીક પડે છે.

આ સંસ્થાન અંદરનો ભાગ રેતાળ અને જોઇતાં સાધનોનો અભાવ છતાં પણ ત્યાંના લોકોને રેલવે વગેરેથી દૂરના મુલાકાતના સંસર્ગથી વેપાર અને ખીજ લાભો થવાનો સંભવ છે.

૪. તાર અને પોષ્ટ ઓફિસો:—આ સંસ્થાનમાં પાલણપુર અને ડીસાકેમ્પ એ બે સબપોષ્ટઓફિસો; અને ડીસાટાઉન, ધાનેરા, ચંડીસર, ગઠ, છાપી, કાણોદર; મેતા, રોહો, ખીમત, વગેરે સ્થળે પ્રાંચ પોષ્ટઓફિસો છે.

પાલણપુરમાં પોષ્ટ સાથે તારઓફિસ, ડીસાકેમ્પમાં સરકારી તારઓફિસ, અને દરેક રેલવે સ્ટેશનમાં તારઓફિસો છે, તેથી પોષ્ટ અને તારઓફિસોદ્વારા પત્રવ્યવહાર, તાર, વેપાર અને લોકવ્યવહારના સંદેશ પહોંચાડવાને સરળતા થઈ છે.

૫ નાણું:—આ સંસ્થાનમાં સિદ્ધાઈનું ચલણ હતું પણ સરકારે તે સને ૧૮૯૬ માં બંધ કરી કલહારનું દાખલ કર્યું છે, તેથી હવે સઘળી લેવડદેવડ કલહાર નાણામાં થાય છે.

ઇતિહાસ.

પાલણપુર એ ઘણા જુના વખતમાં ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા યશોધવળના ખીજા કુંવર (પાટવી કુંવર રાજ-યોગી-ધારાવર્ષદેવના ભાઈ) પ્રજ્ઞાદેવે વસાવ્યું હતું, તે વખતે તે પ્રજ્ઞાદેવે કહેવાતું હતું, પછીથી તે ઉજ્જડ થયું. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં પાલનસી ચહુઆણુ રાજા થયો, તેણે એ મુલક ફરીને આબાદ કર્યો, તેથી તેના નામ ઉપરથી શહેરનું નામ પાલણપુર પાડ્યું. એ ચહુઆણુનું રાજ્ય ઇ. સ. ના ઔઠમા સૈકા સુધી રહ્યું. તેમની પાસેથી મારવાડ દેશમાંના જલોરના પઠાણ મલેક યુસુફખાને તે રાજ્ય પડાવી લીધું, અને રાજધાની જલોરમાં રાખી. કેટલીક પેઢીએ મલેક ગજનીખાન થયા. તેમની પાસેથી દિલ્હીના અકબર પાદશાહે તે લઈ લીધું. પણ તે ઇ. સ. ૧૫૬૦ માં તેમને પાછું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૬૭ માં તેમને “દિવાન” નો ઇલકાબ આપ્યો. તેમની કેટલીક પેઢીએ કરણુકમાલખાન દિવાન થયા. તેમણે જલોર અને પાલણપુરના હિંદુઓ પાસેથી “માથાવેરો” લીધો, તેથી જોધપુરના અજીતસિંહજીએ ઇ. સ. ૧૬૯૬ માં જલોર જીતી લીધું, તેથી તે દિવાનની ગાદી પાલણપુરમાં થઈ. તેમના વંશજો અદાપિ રાજ્ય કરે

છે. તે પછીના કેટલાક દિવાનોએ રાજ્યમાં વધારો કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં ફિરોજખાન દિવાન થયા. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં આ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના સંબંધમાં આવ્યું. તે વખતે રાજ્યકર્તાએ રૂ. ૫૦,૦૦૧) ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપવાનો કરાર કરી આપ્યો. ફિરોજખાનને તેમના સીધી જમાદારોની એક પાર્ટીએ શિકારે ગએલા ત્યાં મારી નાખ્યા. ત્યારે તેમના શાહજાદા ફતેહખાન ૧૩ વર્ષની સગીર ઉમરના હતા, તેથી તેમની વિધવા માતુશ્રીએ પોતાના સ્વામીના ખુન માટે અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સરકારની સહાય માગી, તેથી જમાદારોએ તેમને પકડી કેદ કર્યા, અને તેમના કાકા શમશેરખાનને ગાદી આપી. એટલામાં અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સરકારે ખરા હુકદાર માટે દરમિયાનગીરી કરી, અને લશ્કરી મદદથી શમશેરખાનને હરાવી ફતેહખાનને પાલણપુરના રાજ્યકર્તા ઠરાવ્યા. શમશેરખાન સાથે સમાધાન થવાથી તેમને રાજ્યવહીવટ કરવાનું સોંપ્યું; પરંતુ તેમણે દગો પ્રપંચ કર્યો, અને ગેરવ્યવસ્થા કરી, તેથી ફતેહખાનજીની માગણીથી અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ૧૮૧૬ માં શમશેરખાનને રાજ્યમાંથી નસાડી મૂક્યા. અંગ્રેજ સરકાર સાથે થએલા ઠરાવ મુજબ રાજ્યનો ખંદોખસ્ત રાખવા, રાજકાજમાં મદદ કરવા, અને ઠરાવની સરતો અમલમાં લાવવા ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં પોલિટિકલ ઓફિસર તરીકે કેપ્ટન માઇલસની નીમણૂક થઈ, અને ગાયકવાડ સરકાર તરફનો અંગ્રેજ સરકારનો વિશ્વાસુ એજન્ટ રાખવા ઠરાવ થયો. ત્યારથી પાલણ-

---

* પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ' એ હતાલ પુસ્તક નેક નામ. તાલિમદ-મજબાનજી સાહેબે રચ્યું છે, તેમાંથી આ સંબંધી વિશેષ હકીકત મેળવી લેવી.

પુર-ખનાસકાંઠા એજન્સિની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થાન એજન્સિ
એસ્ટાબ્લિશમેન્ટના ખર્ચમાં દરવરસે રૂ. ૬૦૦૦ આપે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩થી આ સંસ્થાનમાં ઘણા બજેડા થવા
લાગ્યા; તેમ અસલથી જંગલી લીઘો અને રજપુત બહારવ-
ટીઆ આસપાસનાં પરગણાંમાં ત્રાસ વર્તાવતા હતા. તેમને વચ
કરવાના હેતુથી, અને બરાબર બંદોબસ્ત રાખવા માટે ઇ. સ. ૧૮૨૧
માં ડીસાકેમ્પ-કેન્ટોન્મેન્ટ (છાવણી) સ્થાપવામાં આવી.

દેશમાં તે વખતે ચોરી, લૂટફાટ, ધાડ પાડવી, વગેરે
તોફાન ઘણાં થતાં હતાં, તે ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટ અને પાલણપુર-
ખનાસકાંઠા એજન્સિની સ્થાપના થવાથી હવે બંધ પડ્યાં છે; તેથી
જાગીરદારો તેમની જાગીરો સંભાળી રહ્યા છે, અને તોફાની
લોકો સરકારના સખત હાથને લીધે શાંત પડી ખેતી વગેરે
ઉદ્યમે વળગ્યા છે.

પાલણપુર રાજ્યને દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી “ દિવાન,
મહાખાન ” અને અમદાવાદના બાદશાહ તરફથી
“ મુખ્દ તુલમુલક ” ના ખિતાબો મળેલા છે. આ રાજ્ય
વફાદારી માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી અંગ્રેજ સરકારે સને ૧૯૧૦
માં દિવાનનો ખિતાબ કાયમ રાખી વંશપરંપરા નવાખાને
ખિતાબ બક્ષ્યો છે, અને આ સંસ્થાનને ૧૩ તોપની સલામ-
તીનું માન મળે છે. હાલના રાજ્યકર્તા કેપ્ટન હીઝ હાઇનેસ
મુખ્દ-તુલ-મુલક દિવાન-મહાખાન તાલેમહમદખાન ખડાહર
કે. સી. આઇ. ઇ; કે. સી. વી. એ. નવાખ સાહેબ છે.

રાજ્યપદ્ધતિ—આ સંસ્થાનની ફૂલ રાજ્યવ્યવસ્થા નવાખ
સાહેબ હસ્તક છે. તેમને પહેલા વર્ગના રાજા તરીકેના
દિવાની તથા ફેજદારી ફૂલ અખત્યારો છે. (ફકત બ્રિટિશ

રેવિન્યુ પુનનો શુન્હાનો ઇન્સાફ પોલિટિકલ એજન્ટની પર-
વાનગી વગર થઈ શકે નહિ.) તેથી તે સર્વ અખ-ત્યાર સાથે
સંસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ મુખ્ય વજીરની મદદથી ચલાવે છે.

રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે આ સંસ્થાનના ચાર મહા-
લમાં આઠ તહેસીલ-તાલુકા કે પરગણાં કરેલાં છે. દરેક
તહેસીલના વહીવટ માટે તહેસીલદાર ઠરાવેલા છે. તેઓ
ઉપજ ઉઘરાવે છે, અને ચઠતા ઉતરતા દરજ્જાના આપેલા
અધિકાર પ્રમાણે માજિસ્ટ્રેટ* તરીકે ઇન્સાફનું કામ પણ કરે છે.
તેમના ઉપર રેવિન્યુ સેક્રેટરિ-મુખ્ય કારભારીનો અધિકાર
ચાલે છે. તેમને સેશનકોર્ટનો તથા તે સામે અપીલ સાંભ-
ળવાનો અધિકાર છે.

ગામોમાં પટેલ અને તલાટીનું બંધારણ છે. તેઓ જમીનનું
મહેસુલ અને રાજ્યનું લહેણું વસુલ કરે છે. તલાટીઓની ઉઘરાત

* આ સંસ્થાનમાં નીચેની ૧૦ કોર્ટો છે.

(૧) હબુરકોર્ટ—છેવટની અપીલો મુખ્ય કારભારી સાંભળે છે, અને
પુનરાવલોકનનું કામ નામદાર નવાબ સાહેબ અને મુખ્ય કારભારી મળી કરે
છે. બધા વિશેષ અધિકાર તેમને છે. (૨) સર ન્યાયાધીશની કોર્ટ. (૩)
ફોર્મોસકોર્ટ કોર્ટ અને ફોર્મોસિઅલ દિવાની કોર્ટ. (૪) ફોર્મોસિઅલ
સેટલમેન્ટ કોર્ટ. (૫) દિવાન ન્યાયાધીશ કોર્ટ. (પાલણપુર શહેર અને
પાલણપુર તાલુકા માટે). (૬) ડીસા, ધાનેરા, પાંથાવાડા મુનસફ કોર્ટ.
(૭) ધાનેરા, પાંથાવાડા મુનસફ કોર્ટ અને ફોર્મોસકોર્ટ કોર્ટ. (૮)
વડગામ, જહ મુનસફ કોર્ટ. (૯) ડાલેલા તહેસીલદારની કોર્ટ. (૧૦)
આપણા કામદારની કોર્ટ—લીમજના ભાગીદારો જોએને ધાનેરા મહાલમાં
વળી ગામ છે. તેઓના તરફથી આપણા કામદારને બે માસની સજા અને
રૂ. ૫૦ સુધી દંડ કરવાનો માજિસ્ટ્રેટી અને રૂ. ૫૦ સુધી દિવાની દાવા
સાંભળવાનો અધિકાર છે. આ હક બદલ લીમજ ઠાકોરને ન્યારે માત્રે ત્યારે
બે સવારો સાથે રાજ્યની નોકરી કરવી પડે છે.

ઉપર દેખરેખ માટે ટપાદારો કે સરકલ ઈન્સ્પેક્ટરો નીમેલા છે. ચોકીઆતો ગામની ચોકી કરે છે. તેમને ચાકરીઆ જમીન પળે છે. પટેલોને પણ ચાકરી બદલ અમુક જમીન માફીમાં પળે છે તે ઉપરાંત કેટલાક હક પણ મળે છે.

ઈન્સાફ માટે ગુન્હા પકડી રજુ કરવા દરેક પરગણામાં થાણાં મૂકેલાં છે, અને ત્યાં રેજીસ્ટ્રાર રહે છે. તેઓ પોલીસની મદદથી ગુન્હેગારોને ન્યાય માટે કોર્ટમાં રજુ કરે છે.

ઉપજબંધ:—આ સંસ્થાનના ધાણુધાર મહાલ (તેમાં ચાર પરગણાં છે. પાલણુપુર પરગણામાં ૧૧૭ ગામ, ગઢમાં ૩૦, મેતામાં ૪૩ અને ધનાલીમાં ૬૨ ગામો છે) ડીસા મહાલમાં ૧૨૭ ગામ છે. ધાનેરા મહાલમાં ૭૪ ગામ છે તેની અને પાંથાવાડા મહાલમાં ૫૦ ગામ છે તે સિવાય બીજાં ચાર ગઢવાડાનાં ગામ ધનાલી પરગણામાં ઉમેર્યા છે. તે સાથે આ સંસ્થાનનાં ખાલસા ગામોની કૂલ ઉપજ સાથે બીજાં પટાવત અને લાયાતી ગામોની ઉપજ ગણીએ તો સરેરાસ રૂ. ૯,૫૮,૬૦૦ ની ગણાય છે.

વડોદરા રાજ્યનાં કેટલાંક ગામો રૂ. ૨૬૬-૧૦-૬ આ સંસ્થાનને અને પાલણુપુર વડોદરાને રૂ. ૧૫૬૨-૧-૧૦ કેટલાંક ગામો પેટે જમા આપે છે. આ સંસ્થાન થરાદ સંસ્થાનનાં કેટલાંક ગામો પાસેથી જમા લે છે, અને કેટલાંકને આપે છે. તે જતાં દર વરસે રૂ. ૫૦) વધારે જમા આપે છે. શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડને ઘાસઢાણા (ખંડણી) ના રૂ. ૩૮,૪૬૦ આપે છે.

પોલીસ:—આ સ્ટેટ લડાયક લશ્કર રાખતું નથી. લેવી કહાડી નાખ્યા પછી ધોરણસર પોલીસ રાખી છે. સ્ટેટ પોલી-

સમાં ૧ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ૧૧ ફોજદારો, ૧૪૭ વોટે સવારો અને ૩૧૧ પાયદળ પોલીસ છે, નવાબસાહેબના અંગ રક્ષક-બોડીગાર્ડ તરીકે ૪૧ માણસ અમલદાર સાથે છે તેનો ખર્ચ રૂ. ૧૮૫૦૦ છે. પોલીસનું ફૂલ ખર્ચ આશરે રૂ. ૮૨,૦૦૦ છે. સીરખંધી ૨૨૫ માણસનું છે. તેનું ખર્ચ રૂ. ૧૮,૦૦૦ છે. સામાન્ય પોલીસથી શહેરની સીટી પોલીસ હાલમાં જુદી પાડી છે. તેમાં ૧૦૦ પોલીસનાં માણસો, અને તે કેળવવા માટે ૧ સુબેદાર, ૧ ફિલ્દમાસ્તર, ૧ યુગલચી, ૧ ફોજદાર અને ૧ જમાદાર નીમેલા છે, તેનું ખર્ચ રૂ. ૧૪,૦૦૦ છે. આ ઉપરાંત ૧૨ જીટ સવારો, અને ૨૩૩૪ ગામડાંની વિલેજ પોલીસ, ૧૦૦ વજેદારો અને ૧ ઓપિયમ ઇન્સ્પેક્ટર છે.

સંસ્થાનના દરેક પરગણામાં અને પેટાવિભાગ થાણાંમાં પોલીસ થાણાં રાખેલાં છે. તે ઉપર પરગણાના ફોજદારો દેખરેખ રાખે છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મધ્યસ્થ પોલીસ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ધાણધાર મહાલમાં ત્રણ ફોજદારો છે તે પૈકી એક પરગણા માટે, એક પાલણપુર શહેર માટે અને એક ચિત્રાસણીમાં રહે છે. બે ડીસા અને આગથલામાં અને એક એક બાકીના મહાલોમાં રહે છે; એકંદરે પોલીસનું ફૂલ ખર્ચ આશરે રૂ. ૮૭૦૦૦ ઉપરાંત છે. શુન્હેગારોને રાખવા માટે સને ૧૮૬૦ માં રૂ. ૬૦,૦૦૦ ના ખર્ચે નવી જોલ બાંધેલી છે.

લરકરી ટુકડી (Iqbal infantry):—આ ટુકડીમાં ૫૪ માણસો છે, અને તેનું ખર્ચ શુમારે ૧૦,૦૦૦ નું છે.

કેળવણી:—આ સંસ્થાનમાં અગ્રેજ, શુબરત્તી, અને ઉર્દુ કેળવણી આપવા છોકરા અને છોકરીઓની સંખ્યા ખોલેલી.

છે. પાલણુપુરમાં ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં હાઇસ્કૂલ સ્થાપી છે. તેમાં હાલ ૩૨૫ ઉપરાંત છોકરા અંગ્રેજી કેળવણી લે છે. ડીસા અને કાણોદરમાં પણ અંગ્રેજી સ્કૂલો ખોલેલી છે.

પ્રાથમિક કેળવણી આપવા માટે છોકરાઓની ગુજરાતી સ્કૂલોમાં પાલણુપુર અને ડીસા એ બે તાલુકા સ્કૂલો અને બીજી ૨૩ ગામોમાં ગુજરાતી સ્કૂલો, પાલણુપુરમાં ૧ ઉર્ડુ સ્કૂલ અને ૬ પાલણુપુર રાજ્ય તરફથી ગ્રાન્ટ ઇન એડેડ સ્કૂલો તથા ૨ ગામડી સ્કૂલો છે. કન્યા કેળવણી માટે પાલણુપુર, અને ડીસામાં એ બે કન્યાશાળાઓ છે, અને ખાનગી સાહસથી ચાલતી પાલણુપુર શહેરમાં બે જૈન કન્યાશાળાઓ છે. તે મળી કુલ ૩૮ સ્કૂલો છે. તેમાં ૧૯૧૯ છોકરા અને ૧૪૧ કન્યાઓ કેળવણી લે છે. સ્કૂલોનો વહીવટ રાજ્યના એજ્યુકેશનલ ઓફિસર મારફતે રાજ્ય ચલાવે છે.

પુસ્તકાલયો:—પાલણુપુરમાં નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરીનું નામ બહલી વિક્ટોરિયા ન્યુબિલિ ઇન્સ્ટિટ્યુટ રાખેલું છે તે સિવાય વહોરા મદ્રેસા અને બે જૈન લાઇબ્રેરિઓ પણ છે.

છાપખાનું:—સ્ટેટનું ‘પાલણુપુર રાજ્યલક્ષ્મી’ છાપખાનું છે. તેમાં હર મહીને પાલણુપુર સ્ટેટ ગેઝેટ પ્રગટ થાય છે.

વૈદ્યકખાનું:—પાલણુપુરમાં અંગ્રેજ સરકારના ખર્ચે ચાલતી સ્ટેટ મેમોરિયલ અને રાજ્યખર્ચે ચાલતી ગુડરેલો હોસ્પિટલ અને ડીસા અને ધાનેરા એ બે હવાખાનાં છે.

શીતળાખાનું:—શીળી ટાંકવા માટે પાંચ વેકિસનેટરો—શીતળા હાક્તરો રાખેલા છે તે શીળી ટાંકવાનું કામ કરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટી:—પાલણુપુર શહેરમાં મુખરાઈ ખાતું

છે. તેનું ખર્ચ પાંલણપુર, ડીસા, ધાનેરા અને પાંથાવાડામાં નાકાવેરો સાધારણ ફરથી લેવાય છે, તેમાંથી થાય છે. નાકા-દાણની વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૩૦૦૦ ની છે.

આ સંસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ ચલાવવા પાલણપુર, ડીસા, ગઢ, ધાનેરા, પાંથાવાડા, વડગામ અને ગઢવાડા એ સાત વિભાગ કરેલા છે તેને મહાલ કે તાલુકા કહે છે. તે સિવાય પાલણપુર તાલુકામાં રોહો, (ડાલેલા) અને જોથી એ પેટા મહાલો મૂકેલા છે. તેની વિસ્તારપૂર્વક જાણવા લાયક સામાન્ય હકીકત નીચે સુજળ:—

(૧) પાલણપુર તાલુકો.

એના પાલણપુર તાલુકો અને પેટામાં જોથી અને રોહોની એ બે તેહસીલીઓ છે, આ તાલુકામાં ૧૩૩ ગામો છે.

તળાવો:—હરમતિઆ, ગોખરી, અને માનસરોવર એ ત્રણે પાલણપુરમાં છે, અને જગાણાનું એ જગાણામાં છે.

નદીઓ:—લડબી, ઉમરદસી, કાલેરી અને ગોમતી છે.

લડબી:—પાલણપુર પાસે નાની નદી છે, તેના ઉપર પાલણપુર, ગઢ, વેડંયા, કુંભારણુ વગેરે છે. નહેરદારા આ નદીને માનસરોવર સાથે જોડી છે.

ઉમરદસી:—એ નાની નદી આ સંસ્થાનના ઈશાન તરફ હાથીદરા પહાડમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહી, મેતા પાસે થઈને ગાયકવાડી હકમાં આગળ વહેતાં સરસ્વતીને મળે છે; તેના ઉપર આંબેયા, તળાસર, ધનીઆણા, રતનપુર, લાલાવાડા, મેતા, કાણોદર, સીદ્રાસણુ, જગાણુ, વગેરે છે,

કાલેરી—આ સંસ્થાનની ઇશાન સરહદે શિરોહીની દક્ષિણ સરહદથી નીકળી કુરળ, ખાલુંદરા આગળ વહી બનાસને મળે છે.

ગોમતી—એ ઇશાન સરહદ ઉપર નાની નદી છે.

ડુંગરા—ધુધલીમલ, દિવાનીઓ, હાથીદરા, વીરમપુર, ચોટીલા, હાલેલા, લોલન, વગેરે છે. ડુંગરામાં ઝાડી છે. તેમાં લાકડાંના ઠેકા હોવાથી ઠેકાદારો તે વઢાવી વેચે છે.

રેલવે—૧ પાલણપુર ડીસા રેલવે તેનાં પાલણપુર, ચંદીસર અને ડીસા એ સ્ટેશનો છે; ૨. અમદાવાદથી અજમેર જતી આર. એમ. રેલવે તેનાં છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસણી, સરોત્રી, રોહો એ સ્ટેશનો છે.

નિપજ—નજીકના પહાડોમાંથી વાંસડા, વળીઓ તથા જંગલી અને ઇમારતી લાકડાં અને મધની પેદાશ ઘણી થાય છે, તેથી રોહો સ્ટેશને વાંસડા, લાકડાં અને મધેના ઠેકા છે. રોહોથી ત્રણ માઇલ ઉપર પત્થરની ખાણ થોડા વખત ઉપર નીકળ્યાથી તે કાઢવાનું કામ ઠેકાદાર તરફથી ચાલે છે. તે પત્થરો ઇમારતી કામમાં આવે તેવા છે.

ડુંગરોની પેદાશમાં ઘોળીમુશળી, કાળીમુશળી, ગરમાળા, વગેરે કરિઆણું, મધ, મીણુ, જાતજાતના શુંદરો વગેરે છે.

ધાન્ય અને ખેતીની બીજ પેદાશમાં ખાજરી, કઠોળ, કપાસ, એરંડી, શેરડી, ગોળ, તલ, તમાકુ વગેરે થાય છે.

મુખ્ય ગામ—પાલણપુર એ રાજધાનીનું એવા લાયક ઐતિહાસિક શહેર છે. તે સિવાય કાણોદર, વેડંઆ, ખોલ્લા,

ગોળા, માલણ, ધાંણધા, સિત્રાસણી વગેરે છે. તેમાં પાલણપુર, લેડાંયા, ખોડલા અને ગોળામાં નિથાળો છે.

રોહો સ્ટેશન થઈને અજમેર તરફની સડક બાય છે. ડાલેલા તથા જેથી પેટા તાલુકામાં—બાણવા લાયક કંઈ નથી.

૧. રોહો કે ડાલેલા પેટા મહાલ:—તેમાં મુખ્ય ગામ રોહો છે. તે પાલણપુરથી દસ માઇલ છે, ત્યાં થઈને અંબાજી જવાય છે. કેટલાંક વર્ષ ત્યાં થઈને મોટા સંઘ પસાર થતા હતા. પણ રસ્તો વિકટ હોવાથી હાલમાં ખરેડીને માર્ગે જાય છે. અહીં કોળીની વસ્તી છે. રોહોમાં સ્ટેટ તરફથી તહેસીલદાર રહે છે. આસપાસની જમીન પડતર રહેતી હોવાથી ઘાસ, લાકડાં અને કોયલાની પેદાશ થાય છે. સિવાય બલીતાંના લાકડાંનો ઠેકો આપવામાં આવે છે. મધ, મીણુ, લાખ, ગુંદર, કરિઆણાં વગેરે ઘણી ચીજો પણ અહીં નીપજે છે. કેટલાક દેર ચરાવવાને અહીં આવે છે, તેથી ચરાઈ ફી રાજ્યને ઉપજે છે. આ તાલુકામાં મહત્વનાં બીજાં સ્થળો નથી.

૨. જેથી પેટા મહાલ:—જેથી (૨૬) એ નાનું ગામડું છે, ત્યાં ચારીએણુ રખારી વધારે બેસે છે, અને ઘી ભેગું કરીને પાલણપુરમાં વેચે છે. જમીન પુષ્કળ પડતર રહેતી હોવાથી નડિઆદ તરફના પાટીદાર અને પાલણપુરના રહીશો તે રાખી પ્રાવેતર કરાવે છે. સિવાય ખનીજ પત્થર તથા કેટલીક ખાતુઓ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે, અને નમુના મુંબઈ મોકલે છે. અહીં ચારીએણુ તરફથી ચરાઈ ફી, જમીન અને પત્થરની પેદાશ સંસ્થાનને છે.

(૨) ડીસા તાલુકો.

પાલણપુર સંસ્થાનમાં આ તાલુકો સૌથી મોટો છે, અને તે સંસ્થાનની પશ્ચિમે મધ્ય સ્થળે આવેલો છે. તેમાં ૧૩૨ ગામ છે. વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ હિંદુ છે. જમીન સપાટ છે. કેટલેક સ્થળે રેતીના ધોરા આવેલા છે. થરાદ જવાના રસ્તા ઉપર એવા ધોરા વિશેષ જોવામાં આવે છે. કાકેજ તરફની જમીન સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ:—(૧) બનાસ—શિરોહીના ડુંગરોમાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં જાય છે. તે પર ડીસા, રાજપુર, વડાવળ, છતરાલા, કુંપટ, વગેરે ગામો છે.

૨ સીપુ—ઈશાન તરફના ડુંગરમાંથી નીકળી ભડથ, અને નાના રાણપુર પાસે થઈ તે બનાસને મળે છે.

વસ્તી:—હિંદુ, મુસલમાન, રખારી વગેરે પરચુરણ છે.

રાજ્યવહીવટ:—ડીસામાં તહેસીલદાર, જેમને ફર્ટ કલાસ માજિસ્ટ્રેટનો પાવર છે તેમની તથા પોલીસ ફોજદારની કચેરીઓ છે. આ તાલુકામાં ભડથ, ધાડા, વીઠોદર, ઝેરડા, આગથલા, મુડેઠા, છતરાલા, વડાવળ, આસરડા, ટેકરો, (કાંપ પાસે) અહીં પોલીસ થાણું છે. આસરડા, આગથલા અને મુડેઠામાં જે પોલીસ થાણું છે તેમની હેખરેખ માટે (આગથલા, વરણ અને થરાદ જવાના માર્ગ ઉપરનો રસ્તો વિકટ અને ત્યાં મોટા મોટા ધોરા આવેલા છે તેથી) ફેરણી પોલીસ ફોજદાર વરણ ગામમાં રહે છે. આગથલામાં ત્રણ સવારનું થાણું છે. સ્ટેટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાલણપુરમાં રહે છે.

મુખ્ય ગામો—ડીસા, રાજપુર, લીલડી, (તેઓનું વર્ણન જુદું આપેલું છે.) આસરડા, આગથલા, અને લાખેણી વગેરે.

રાજપુર (૨૨૬૨)—ખનાસ કાંઠે ડીસાથી દોઢ માઇલ છેટે છે. અહીં મહંતબાવા રહે છે. તેમને આ ગામ પાલણપુર સ્ટેટથી ધર્માદા મળેલું છે. દિવાની ફેજદારી પાલણપુર રાજ્યની ડીસા તહેસીલદારને ત્યાં છે, અને રેવન્યુ પેદાશ મહારાજ ખાય છે. તેમનાં મકાન અને વહીવટ રાજ્યવહીવટ જેવાં છે. નવા મહંત સ્ટેટમંજુરીથી ગાદી બેસે છે. આ મહંતની ગાદીના અંગે રાજપુર, લોચણ, આગડોલ તેમાં ૩ ભાગ), નવાસર, રૂપ-પરા અને ગોપાલપુરા ગામો ધર્માદા મળેલાં પાલણપુર સં-સ્થાનમાં, કાતરા પાટણ તાબામાં, અને બે ગામો ગાયકવાડી છે.

મહેવાસી લોકોને વશ કરવામાં અંગ્રેજ સરકાર, ગાય-કવાડ અને પાલણપુર રાજ્યને ટ્રિટીઓમાં બાંદ્રાધરી કરેલી વગેરે કારણથી આ ગામો ધર્માદા મળેલાં, તેમની પેદાશ આશરે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની ગણાય છે.

રાજપુર એ મહંતની ગાદીનું ગામ છે. અહીંના મૂળ મહંત ગોપાલપુરી ગણાય છે. હાલ સવપુરીજી વહાલપુરીજી ગાદીએ છે. તેઓ શિવધર્મી તપસ્વી અતીત છે. અહીં નિશાળ છે. રાજપુર અને ડીસાકાંપ વચ્ચે ફક્ત એક વહેજો છે. અહીંની વસ્તી જૈન, હિંદુ, વગેરે. જોડે ડીસા કાંપ હોવાથી ખાટકી-ઓની વસ્તી વધારે છે.

નિકાસ—જુવાર કઠોળ; તલ, ઘઉં, ચણા, વગેરે ધાન્ય; કેટલેક ઠેકાણે કપાસ પણ થાય છે. ખનાસને કાંઠે ખટાટા, શક-રીઆં, ગાજર, ટેલી, કોબીજ, કુલેવર, વગેરે શાકભાજી પુષ્કળ

થાય છે, અને તે પરદેશ જાય છે.

ડીસાના જંગલમાં રોઝ, હરણુ વગેરે જનવરો થાય છે.

(૩) ધાનેરા તાલુકો.

આ તાલુકો મારવાડની સરહદ ઉપર પાલણપુર સંસ્થાનની ઉત્તરે આવેલો છે, તેમાં ૭૪ ગામ છે.

જમીન ટેકરાવાળી છે. આ તાલુકામાં નદી નથી, તેથી લોકો કુવાનાં પાણી પીએ છે. કુવા ૮૦ હાથ ઉંડા હોય છે. ઝીનાલીમાં ૧૦૦ હાથ ઉંડા કુવો છે. આ તાલુકામાં યાવ-રપરાનું મોટું ખીડ છે, તેમાં છીંકારાં ઘણું રહે છે.

વસ્તી:—હિંદુ, જૈન, બ્રાહ્મણ, કણ્વળી તથા પરચુરણ છે. રાવળ વહોરાની વસ્તી છે, તેઓ પરદેશ સાથે વેપાર કરે છે.

રાજ્યવહીવટ:—ધાનેરામાં તહેસીલદાર અને પોલીસ ફાજદારની કચેરીઓ છે. તહેસીલદારને માલસ્ટ્રેટનો પાવર છે. ખીમતમાં પોલીસ થાણું છે, અને ત્યાં ફાજદાર રહે છે તેના તાબામાં ૭ ગામ છે. ઉત્તરમાં જોધપુરની સરહદ છે, તેથી વાસણા, એટા, ગોળા, શેરગઢ, કુઆરવા, મગરાવા, લેલાવા, ખાપરોલ, વીંછીવાડા અને વાજણા એ ગામે પોલીસ થાણું છે.

મુખ્ય ગામો:—ધાનેરા, ખીમત, આલવાડા વગેરે.

નિકાસ:—ચોમાસું પાક બાજરી, જુવાર, કઠોળ; નદી કાંઠે ઘઉં, અને ચણા થાય છે. અહીં કણ્વળી લોકો દોર ઘણું રાખે છે, તેથી ઘીની પેદાશ વધારે થાય છે.

(૪) ગઢ તાલુકો.

આ તાલુકો મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. અહીંની જમીન સપાટ અને રસાળ ગણાય છે. લડખી નદીને કીધે તે કૃષ્ણદુપ

ગણાય છે. તેમાં ૩૦ ગામ છે. અહીં બ્રાહ્મણ, હિંદુ, જૈન, વગેરે પરચુરણ વસ્તી છે.

નદી-લડખી—પૂર્વના ડુંગરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ જઈ ટોકરિયા મહાદેવ પાસે સમાઈ જાય છે. તે ઉપર ગઢ છે.

રાજ્યવહીવટ—મહાલના મુખ્ય ગામ ગઢમાં થાણુદાર રહે છે. તેમજ પોલીસ ફોજદારની કચેરી છે. તે સિવાય સદલા, સામઠી, અને દલવાડું એમાં પોલીસ થાણું છે.

મુખ્યગામ—ગઢ, મહાલા, પટોસણ, ચંડીસર, ખોડલા અને કુલાસણ (એ બે ગઢ તાબાનાં મોટાં ગામ છે.)

ચંડીસર—પાલણપુરથી ડીસા જતાં રેલવે સ્ટેશન છે.

નિકાસ—બાજરી, બુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, સરસવ, એ-રંડા વગેરે ચોમાસું તથા શિયાળું બંને પાક થાય છે.

(૫) પાંથાવાડા તાલુકો.

આ તાલુકો ઉત્તર તરફ આવેલો છે. તેમાં ૫૭ ગામ છે.

નદીઓ—(૧) સીપુ—તેના ઉપર લીલડા, ભાડલી, ગણાદરા, અટાલ વગેરે છે. બીજા વહેળા છે.

(૨) બનાસ—ઉપર નાહોત્રા, સીકરિયા, ગોઠ છે.

ડુંગરો—પાંથાવાડાની ડુંગરી, જસોર, ચોટીલા વગેરે.

વસ્તી—કણબી, રબારી, કોળી, લીલ, ભાઉડાં વગેરે. તળ પાંથાવાડામાં જૈન તથા નાગોરી વધારે છે. પહેરવેશ મારવાડને ઘણાખરો મળતો આવે છે.

રાજ્યવહીવટ—પાંથાવાડામાં તહેસીલદાર અને પોલીસ ફોજદાર રહે છે. તે સિવાય દાંતીવાડા, ગુંદરી, આંડાલ, ભાટ-રામ, આઠેલી, લીલડા, અને ગોડુવામાં પોલીસથાણું છે.

મુખ્ય ગામો:—પાંથાવાડા, દાંતીવાડા, ધનીઆવાડા, ભાંડોતરા; ગુંદરી વગેરે. પાંથાવાડા ને દાંતીવાડામાં નિશાળ છે.

નિકાસ—ઘઉં, ચણા, બાજરી, મગ, જુવાર વગેરે કોટડામાં ધોળા પથ્થર કુંગરમાંથી લાવી તેના કળીચુનો બનાવે છે.

(૬) વડગામ તાલુકો.

ચિત્રોડા અને **મેતા** તાલુકામાં બે થાણુદારો રહેતા હતા; તે બન્ને તાલુકાને લેખી દેઈ તેનો વડગામ તાલુકો બનાવ્યો છે, આ તાલુકો ધાણુધાર કહેવાય છે. તેમાં તમામ જાતની રસાળ પાકે છે. તે પાલણુપુરમાં લાંબો ભાગ ગણાય છે. આ તાલુકામાં ૮૫ ગામો છે. કેટલાંક ગામો પટાવત ભાઈઓનાં છે. તેમાં વડગામ એ મુખ્ય છે.

નદીઓ—સરસ્વતી, જોયણ અને ઉમરદસી.

૧ સરસ્વતી:—એના ઉપર મેપડા, જુની જગશી, બાદરપુર, અને ભાંખરી છે. આ નદીકાંઠાનાં કેટલાંક ગામો વિહારી પઠાણોનાં આવેલાં છે.

૨. જોયણ—ધુધલીમલના પહાડમાંથી નીકળીને દક્ષિણે વહે છે. એનાપર સખલપુરા, હત્તાવાડા, મુમનવાસ વગેરે છે.

૩. ઉમરદસી—એ મેતા, ભડકાવાડા, પીરોજપુરા પાસે વહે છે.

વસ્તી:—કણુબી, રબારી, કોળી, જૈન, મુમન વગેરેની છે.

રાજ્યવહીવટ:—વડગામમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટ છે. મજદર તથા ચિત્રોડામાં પોલીસ ફોજદાર રહે છે. ચિત્રોડા તાલુકો પ્રથમ હતો, તે આ તાલુકામાં નાખ્યો છે. આ તાલુકાના મોટા દાવા તથા ફોજદારી કેસો પ્રથમ પાલણુપુર આજતા

હતા, હવે તે સર્વે વડગામ તહેસીલદારની હકુમતમાં આવે છે.

મુખ્ય ગામ:—વડગામ; મેતા, ખમ્મ, મેમદપુર, રૂપાલ, ધોતા, પીલુયા; ગોળા, કોદરામ, વગેરે છે. તેમાં ચિત્રોડા, વડગામ, મેમદપુર અને મેતામાં નિશાળો છે. ભડકવાડામાં મેળો ભરાય છે.

નિષળ:—કમોદ, ડાંગર, વરી, ચણો, કાંગ, ઘઉં, ખાજરી, વગેરે ધાન્ય; શેરડી અને બાદરશાહી ગોળ થાય છે. શેરડીનો પાક આ તાલુકામાં ઘણો થાય છે, તેનો ગોળ બને છે તે ઠાંસા જેવો રહેવાથી બહાર ખાતે જતો નથી, અને તાલુકામાંજ વેચાય છે. દિવાન બાદરખાનજીએ પ્રથમ શેરડી વવરાવી ગોળ બનાવરાવેલો, તેથી તે ગોળ બાદરશાહી કહેવાય છે. આ તાલુકામાં આંબા, મહુડા, રાયણુ અને બાંબુનાં ઝાડ ઘણાં છે. ધાણુધારની કેરી ઘણી વખણાય છે, સિવાય મહુડા, રાયણુ, બાંબુ અને બોર પણુ ઘણાં પાકે છે.

(૭) ગઢવાડા તાલુકો.

મહીકાંડા એજન્સિમાં ગઢવાડા થાણુને લગતો પાલણુપુર સંસ્થાનનો ગઢવાડા તાલુકો આવેલો છે. ઉંબરીમાં તેહેસીલદાર રહે છે, આ તાલુકામાં આંકલીઆળા, તાલેગઢ ઉર્ફે જોધપુરીઆ, હિંમતપુરા, અને રાજપુર એ ચાર ગામ છે.

નિષળ:—હિંમતપુરા, અને આંકલીઆળાની કેટલીક જમીનમાં ખાર-ઊંસ ઉધડે છે. તેનો ખારવા લોક ખારો પકવી દેશાવર લઈ જાય છે, તે લુગડાં રંગવાના કામમાં વપરાય છે.

બાણુવા લાયક મુખ્ય સ્થળો.*

પાલણુપુર* (૧૭,૪૪૫) :—સંસ્થાનની રાજધાનીનું

* વસ્તીના આંકડા માત્ર મુકાબલા મટિજ આવેલા છે.

શહેર, એજન્સિનું સહર સ્ટેશન, રેલવે જંકશન અને પુરાતની ઐતિહાસિક સ્થળ છે. તે ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા ધારાવર્ષાદેવ-રાજયોગીના ભાઈ પ્રહ્લાદદેવે વસાવ્યું હતું, તેથી તેને પ્રહ્લાદપટ્ટણ કહેતા હતા. સંવત શકની શરૂઆત પહેલાં બે સદી સુધી એ દેશ ઉજ્જડ હતો એમ કહેવાય છે. ત્યાર પછી પાલનમી ચઢુઆણે તે ફરી આબાદ કર્યો, તેથી તેના નામ ઉપરથી શહેરનું નામ પાલણપુર પડ્યું. એ શહેરને ફરતો ઇંટચુનાથી ચણેલો કોટ છે. તે દિવાન બહાદુર-ખાનજીએ ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં બંધાવ્યો હતો. કોટની ઉંચાઈ ૧૭ થી ૨૦ ફુટ અને જડાઈ ૬ ફુટ છે. તે ઘેરાવામાં ૩ માઇલ છે. કોટને યુરજવાળા સાત દરવાજા છે, તેના ખુણાઓમાં યુરજો છે. શહેરમાં ૪ જૈન દેરાસરો, ૧૭ કરતાં વધારે મસીદો, દરબાર અને તેમાં સુંદર રાજમહેલો, હાથીખાનું, કોર્ટો, ઓફિસો, હાઇસ્કૂલ, તાલુકાસ્કૂલ, ઉર્ડુ સ્કૂલ, સ્કોટ કન્યાશાળા, બે જૈન કન્યાશાળાઓ, ચાર ગામઠી શાળાઓ, રાવજી વહોરાની મદ્રેસા અને લાઇબ્રેરી, પોષ્ટ અને તારઓફિસ, લીજેટ મારફીટ, જેકશન હોલ, વિક્ટોરિઆ જ્યુબિલિ ઇન્સ્ટિટ્યુશન, ગ્રુડફેલો હોસ્પિટલ, એજન્સિ હોસ્પિટલ, જૈન હોસ્પિટલ, સંસ્થાન અને એજન્સિની જેલો, તાલેબાગ, દરવાજા પાસે એજન્સિના ઉતારા સાડે બાંધેલું મકાન, પોલીસ લાઇનો, શહેર બહાર પાંચમા જ્યોર્જ કલબ, પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબનો બંગલો, કોર્ટ તેમના આસિસ્ટન્ટોની કચેરીઓ, હિંદુઓનાં બે મંદિરો, ત્રણ ધર્મશાળાઓ, મુસાફરખાનાં, શહેરથી ઉગમણી દિશાએ સુરજપોળ અને સલીમખરાના દરવાજા વચ્ચે કોટ

બહાર ઉમમણી બાબુ તરફ આગળના રાજકર્તા અને તેમના કુટુંબીઓની કબરો, તેમજ નકશી કોતરકામનાં મુસલમાની ઢબનાં સુંદર રોજાં છે. માબાપ વગરનાં અશક્ત અને અપંગોને પાળવા “ શેરમહમદ મોહતાજખાના” બંધાવેલું છે. સ્ટેશન નજીક પાતાળેશ્વર શિવાલય છે. ત્યાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ થયો હતો. સ્ટેશનને રસ્તે કુંવરબાઈ બાગ છે, “દીલખુશાલ” બાગ ઘણો સુંદર અને શોભીતો છે. તે બાગ વચ્ચે ઉતારા માટે ફરનીચર સાથેના સુંદર બંગલા છે. અહીંના બગીચા સુંદર અને સારી સ્થિતિમાં છે. રેલવે સ્ટેશન સામેની બાબુએ હાડિંજ ગેસ્ટહાઉસ છે, અને નજીકમાં કીર્તિસ્તંભ છે. ઠામ ઠામ કુવા હોવાથી નાની નાની વાડીઓમાં ફૂલછોડ, શાકભાજી, ફળફળાદિનાં ઝાડ નજરે પડે છે. ગોખરી તળાવની ચોતરફ આંખાવાડીઆનાં ઝુંડ છે.

મીરાં ઠરવાળે *મુરસદ અને +અનવરકાજી એ બે એકીઆના રોજા છે, અહીં કશેરા ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે, તે દસ દિવસ સુધી રહે છે. તેમાં ઘણાં માણસો એકઠાં થાય છે, અને અમદાવાદ, પાટણ વગેરે સ્થળેથી માલ વેચવા વેપારીઓ આવે છે. રાત્રે ઘણી ગીરદી થાય છે, તેથી રાજ તરફથી વીજળી લાઇટ અને ચોક્કી પહેરાનો સારો ખંદોબસ્ત રહે છે.

શહેર વચ્ચે રાજગઢી છે તેની બન્ને બાબુએ ઠરવાળ છે. તેમાં થઈ રસ્તો નીકળે છે. રાજગઢીમાં રાજની તમામ

*મુરસદ—અધ્યાનિસ્તાનના રહીશ હતા, અને તે પરતુ બાપા બોલતા હતા, +અનવરકાજી—વીજનગરના રહીશ હતા, તેમણે અનવરકાજી—જાનનાવળી રચેલી છે.

ઓફિસો છે. ઉગમણી બાબુના ઘરવાળે હાથીખાનું છે. ત્યાં હાથી બંધાય છે. પશ્ચિમ લાણીનો ઘરવાળે ઘડિયાળનો ઘરવાળે કહેવાય છે.

શહેર સુધારા માટે મ્યુનિસિપાલિટિ સ્થાપી છે. શહેરમાંથી સ્ટેશન અને રેસિડેન્સી સુધી અને બજારોના રસ્તા બાંધેલા છે.

સ્વયંદ્ર મહેતાની કંપનિમાં તિલ્લેરીઓ તથા તાળાં અને જીવરાજ તલકચંદ્રે ઉભી કરેલી હેન્ડલુમ ફેક્ટરીમાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ ઉત્તમ બને છે. લુહારકામ, મોચીકામ અને બીજાં કામની કારીગરી પણ ઉત્તમ થાય છે. શહેર નજીક ઉત્તમ કમોદ્દા અંગર પાકે છે. વળી સુગંધી ફૂલો, કેરી, બીજોરાં વગેરે થાય છે. ચંપો, કેવડો, ગુલાબ, મોગરો, વગેરેનું ઉંચા પ્રકારનું અત્તર બને છે, અને તેની ખરીદી માટે રાજપુતાના અને ઉત્તર હિંદથી દૂરના વેપારીઓ આવે છે. અહીં મસી એવી સારી થાય છે કે તે મહા સુધી જાય છે.

અહીં ૮૮૬૨ પુરુષ, ૮૫૮૩ સ્ત્રીઓની વસ્તી છે. તેમાં ૮૭૦૦ હિંદુ, ૬૨૦૦ મુસલમાન, ૨૫૦૦ જૈન, ૨૮ ક્રિશ્ચિયન અને ૧૧ પારસી છે. અહીંના જૈનો પૈસાદાર છે. આ શહેર ગુજરાત મારવાડ, શિરોહી અને ઉત્તરહિંદને સંક્રમણ કરતું હોવાથી તેમજ લગ્ન મકાનો, બગીચા અને બંગલા વગેરેથી સુશોભિત હોવાથી જોવા લાયક છે.

ડીસાકેન્ટોન્મેન્ટ (૧૯૧૮):-બનાસના હાથે કાંઠે સને ૧૮૨૧માં બ્રિટિશ સરકારના યુરોપીઅન અને દેશી લશ્કર માટે બાંધેલું છે. તેને ડીસા કેમ્પ-છાવણી કહે છે. અહીં બ્રિટિશ હકુમત છે. હાલમાં લશ્કર ઉઠાવી લીધું છે.

છાવણીનું ખર્ચ કેન્ટોનમેન્ટ ફંડ આપે છે. અહીં એંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, ગુજરાતી સ્કૂલ, ગ્રાન્ટ મેળવતી કન્યાશાળા અને ખીજી ત્રણ સ્કૂલો સિવાય સરકારી તારઓફિસ, પોસ્ટ-ઓફિસ, હવાખાનું, પોલીસલાઈન, ન્યાયકોર્ટો, બે ખ્રિસ્તી દેવળો, સિવિલ જેલ, અને પાલણપુર રાજ્યની હવેલી છે. અહીંનાં હવાપાણી ઘણાં સારાં છે. અહીં મ્યુનિસિપાલિટિને લીધે સ્વચ્છતા અને શોભા ઠીક છે. નદીના પાત્રમાં અને કુવાથી ખટાટા, શાકભાજી, કેળાં, લીંબુ વગેરે ઘણી જાતનાં ફળ, ફૂલ થાય છે. તે પીઠાનું સ્થળ હોવાથી આસપાસનાં ગામડાંમાંથી અનાજ, ઘી, વગેરે માલ વેચાવા આવે છે.

ડીસા—(૨૮૬૭):—ખનાસના કાંઠે તાલુકાનો એ મુખ્ય કસબો છે. પ્રથમ અહીં ફરકાખાદ નામનું ઘણી વસ્તીવાળું મોટું શહેર હતું, પણ દુકાળ, રોગ વગેરે આફતોથી લોકો ઉચળી ગયા. તેમાંના જે વાણીઆ બહાર ગયા તે ડીસાવળ કહેવાય છે. તેમની કુળદેવી સિદ્ધેશ્વરીનું અહીં વિશાળ દહેરું છે. આગળ અહીં રાજધાની હતી. તેને ફરતો કોટ હતો. હાલ તેની નિશાનીઓ છે. તેને ફક્ત ત્રણ દરવાજા છે. સ્ટેશન જવાના માર્ગે સત્તરસૈદનું (સત્તર સૈયદો કે જે લડાઈમાં મરી ગયેલા) કબરસ્તાન છે. ડીસામાં જુનો દરબાર છે. તેમાં તહેસીલદાર કોર્ટ, તાલુકા સ્કૂલ, અંગ્રેજી સ્કૂલ, પોસ્ટઓફિસ, હવાખાનું અને પોલીસ ફોજદારની કચેરી છે. નદીકાંઠે શાક-ભાજી, ટેટી, તરબુચ. વગેરે ઘણું થાય છે. તેમાં ખટાટા બહાર-ગામ જાય છે.

રાજપુર—(૨૭૧૦):—ખનાસ કાંઠે મહંત બાવાનું રાજ-ગાદીનું ગામ છે. રેવિન્ચુ પેદાશ મહંત બાવા લે છે. દિવાની

ફોજદારી પાલણપુર રાજ્યની છે. અહીંના મહંત શિવધર્મી તપસ્વી અતીત છે. અહીં નિશાળ છે. આ સ્થળ ડીસા અને ડીસા કેમ્પ નજીક છે.

કાણોદર (૨૬૨૭):—એ પાલણપુર તાલુકામાં છે. અહીં સુમનની વસ્તી વિશેષ છે. તે વણાટનો ધંધો કરે છે, અને મોટા વેપારી છે, કેટલાક સુખધર્મમાં ધરની કે ભાડાની ગાડીઓ ફેરવે છે. કેટલાક દૂધની ડેરી રાખી દૂધ વેચવાનો ધંધો કરે છે, ઠાકરડા કે ઢેડ વણકરની વસ્તી પણ અહીં ઝાઝી છે. અહીંનું કાપડ મદ્રાસ અને અરબસ્તાન સુધી જાય છે. ગજાના, રૂમાલ, સીરખોનાં ખોળીયાં, ચોકાળ, ઇલાયચા, કાપડાંના બરતું, વગેરે સ્ત્રી ઉપયોગી કાપડનો સારો બર, શેતરંજીઓ અને પાટીઓ વણાય છે. અહીંનો માલ ઉમરદસી સ્ટેશનેથી બહારગામ ચઢે છે. અહીં મસીદ, એક જુના વખતની વાવ છે કે જે ખોખરાની મઢી, અને એક વડ છે તે સમશે-રવદલી એ નામે ઓળખાય છે. ફ્લોર મીલ-દળવાની ધંટી, ઓઈલ પંપ-પાણી ખેંચવાનો સંચો, ગુજરાતી નિશાળ, અંગ્રેજી નિશાળ, પ્રાન્ય પોષ્ટઓફિસ વગેરે છે,

મેતા—(૨૨૪૯):—વડગામ તાલુકામાં, એ વેપારના પીઠાનું ગામ છે. પૂર્વમાં ઉમરદસી વહે છે. પાસે કાળકા માતાનું દહેરું છે. ત્યાં ભાદરવા સુદી ૧૫ મેળો ભરાય છે. નદીકાંઠે સુમનોના પીર સાહેબનો રોજો છે ત્યાં ચોરસ ભરાય છે. સિવાય જૈન દેરાસર છે. પશ્ચિમે ચારેક ગાઉ છેટે મેતરાણા જૈનનું તીર્થ-સ્થળ છે. ત્યાં કાર્તિકી અને ચૈત્રી પુનેમે યાત્રાળુઓ આવે છે. અહીં સુમન અને જૈનની વસ્તી સારી છે. અહીં નિશાળ અને પ્રાન્ય પોષ્ટઓફિસ છે.

વડગામ (૨૧૪૬):—એ પહેલાં લાયાલોની રાજધાની હતી, તેથી તે વખતનો દરબારી મુકામ છે. હાલમાં એતા અને ચિત્રોડા મહાલ કાઢી નાખી વડગામ નવો મહાલ કર્યો છે, તેથી તેનું એ મુખ્ય સ્થળ છે. અહીં બ્રાહ્મણ અને લોજકની વસ્તી વિશેષ છે. આ તાલુકામાં શેરડી ઘણી થાય છે, અને તેનો બાદરશાહી ગોળ બને છે. આ તાલુકો ધાણધાર કહેવાય છે. અહીં તમામ જાતની રસાળ પાકે છે. આંખાનાં ઝાડો ઘણાં છે. ધાણધારની કેરી વખણાય છે. સિંચાય મહુડા, રાયણ, જાંબુ અને બેર પણ ઘણાં પાકે છે.

ગઠ (૩૦૧૯):—લડબી નદી ઉપર ગઠ તાલુકાનું મુખ્ય અને પીઠાનું ગામ છે. અહીં નિશાળ અને બ્રાહ્મણ પોષ્ટઓફિસ, દરબાર, થાણદાર અને પોલીસ કચેરીઓ છે.

માલણ (૨૪૫૬):—બ્રાહ્મીન ખંડેરા ઉપરથી તે જીનું ગામ જણાય છે. લોકો પાસેના ડુંગરોમાંથી બલીતાં કાપી લાવી ઊંટપર લાદી પાલણપુરમાં વેચે છે. અહીંના ડુંગરી લોકોને ડુંગરી ગરાસીઆ કહે છે. અહીં શેરડી, બાદરશાહી ગોળ, કમોદ ડાંગર, વરી, વગેરે, અને ડુંગરોમાં મધની પેદાશ થાય છે. અહીં નિશાળ, જીના વખતની મસીદ અને કમાલુદ્દીન પીરની કબર છે. ત્યાં વરસે એકવાર મેળો ભરાય છે.

ધાનેરા (૨૦૨૮):—એ મહાલનું મુખ્ય ગામ મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલું છે. અહીં રાવજી વહોરા અને વાણીઆની વસ્તી છે. વહોરાની કામ વેપારી હોઈ પરદેશ સાથે વેપાર કરે છે. અમે સારી કમાણી કરી શ્રોત્રી સુંદર ધમારતો ખંધાવે છે. અહીં ઘીની આવક વિશેષ છે. તે તળપદાથી ઉતરતું—અહીં

જણાય છે. ગામમાં ઉજળામણ નથી. અહીં તહેસીલદાર અને પોલીસ કચેરીઓ, સ્કૂલ, પ્રાન્ય પોસ્ટઓફિસ અને હવાખાનું છે.

ખીમત (૧૬૨૬):—એ ધાનેરા તાલુકામાં મોટું ગામ છે. અહીંના દાકરડા ગરાસીઆ છે. તેમના તબામાં ૭ ગામ છે. તેમાં પાલણપુર રાજ્યનો ભાગ છે. અહીં પોલીસ ફેજદાર રહે છે. અહીં નિશાળ અને પ્રાન્ય પોસ્ટઓફિસ છે.

ખાંથાવાડા (૧૪૮૮):—એ તાલુકાનું ગામ છે. અહીંના લોકો પૈસેટકે સુખી છે. રીતરિવાજ મારવાડી છે. તેમજ પહે-રવેશ પણ ઘણાખરો મારવાડને મળતો છે. અહીં જૈન તથા નાગોરીની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં તહેસીલદાર અને ફેજદારની કચેરીઓ, અને સ્કૂલ છે. નજીકમાં ખાંથાવાડાની ડુંગરી અને જાસોરનો પહાડ છે.

રોહો (સ્ટેશન સાથે ૯૩૦):—એ ખનાસ કાંઠે ડાલેલા પેટા મહાલનું મુખ્ય ગામ છે. પ્રથમ અહીં થઈ અંબાળ યાત્રાર્થે મોટા સંઘ જતા હતા. અહીંથી અંબાળ જવાનો રસ્તો મોટા ખર્ચે છપના હુકાળમાં તૈયાર કરાવ્યો છે. અહીં વસ્તી કોળીની છે. સ્ટેટ તરફથી તહેસીલદાર રહે છે. અહીં લાકડાના કોયલા, અને ઘાસની પેદાશ થાય છે. સિવાય બલી-તાંને કોકો છે. શુંદર, મધ, વગેરે નીપજે છે. ચારીએણુ લોકો ઠાર અસવવા અહીં આવે છે. અહીં ખંડેરો છે. એક જુની વાવ છે જે તમામ આરસ પથ્થરથી બાંધેલી છે. તે ખીસમાર હાલતમાં છે. તેનો કોટ પુરાણું દહેરાનું ખંડેરોમાંથી લીધેલો જણાય છે. તે વાવ ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં દૂંકો લેખ કોતરેલો

છે. તેનાથી છેટે સફેદ આરસપહાણુમાં નાથ પામેલાં જૈન દહેરાનાં ખંડેરા આવેલાં છે.

સરૌતરા (૮૫૪):—એ બનાસ નદીકાંઠે રોહોથી ૪૫ માઈલ છેટે આવેલું છે. તેની નજીક જીનું મનોહર સફેદ આરસનું જૈન દેરાસર અને તેની આસપાસ નાનાં મંદિરો આવેલાં છે. તેમાંની મૂર્તિઓ બીજે સ્થળે ખસેડેલી હોય એમ જણાય છે. હાલ આ મંદિરો ખંડેર જેવી સ્થિતિમાં છે. નજીકમાં સરૌતરી (૯૯) ગામ અને સરૌતરી (૨૬૯) સરૌતરા અને સરૌતરી રેલવે (૭૫૫) સ્ટેશન આવેલાં છે.

ચંદ્રાવતી—એ રોહોથી આશરે ૧૫ માઈલ દૂર (૫૭ આબુ પહાડથી છેટે નથી.) પુરાતન આબુના પરમાર રાજાઓની ભવ્ય અને વિસ્તારવાળી રાજધાનીનું સ્થળ હતું, હાલમાં તેનાં ખંડેરા નજરે પડે છે અહીંની આરસપહાણુની ઈમારતો પૈકી બ્રહ્માની મૂર્તિ અને બીજી મૂર્તિઓ વાળી ઈમારત ભાંગીતૂટી સ્થિતિમાં હતી. તે તથા બીજી ઈમારતોના કાટમાલ રેલવે માટેના પૂલો વગેરે આંધવામાં વાપરેલો જણાય છે. હાલ દક્ષિણ આબુએ સિવાલન નદી સામે આ શહેરની દિવાલો અને અમુક ભાગો જેવામાં આવે છે.

જેથી (૩૬):—એ જેથી પેટા મહાલનું નાનું ગામડું છે. અહીં ચારીએણુ રખારી બેસે છે, અને ઘી એકડું કરી પાલણુપુરમાં વેચે છે. આસપાસની પહોતર જમીન નડિઆદ વગેરેના લોકો રાખી તેમાં તમાકુ વગેરે વાવે છે. નજીકના ડુંગરોમાંથી ખનીજ પથ્થર અને કેટલીક ધાતુઓ શોધી કાઢવાનો સ્ટેટ તરફથી પ્રયત્ન ચાલુ છે. અહીં ચરાર્થ દ્વી, જમીન તથા પથ્થરની પેઠાશ સ્ટેટને આવે છે.

રતનપુર—(૨૪૪):—પાલણપુર તાલુકામાં છે. પાસે નદી છે. અહીં એવો મોટો વિસ્તારવાળો વિશાળ વડ છે, કે તેની નીચે દસ હજાર ઉપરાંત માણસો સુખેથી બેસી શકે.

કોદરમ (૧૨૧૫) સરહદનું ગામ સરસ્વતી નદીકાંઠે છે. અહીં પોલીસ થાણું છે.

મેમદપુર (૧૭૯૮)—વડગામ તાલુકામાં છે. અહીં જૈનની વસ્તી વધારે છે. ઢઢ વણકરો ખાદીના વણાટનું કામ સાંકે કરે છે. અહીં આંખાની છત વધારે હોવાથી કેરીગાળામાં વાધરી લોકો ફળાઉ ઝાડો વેચાણ રાખે છે. કેરી, રાયણ, મહુડાં, જાંબુ અહીં ઘણાં પાકે છે.

ઝલોતરા (૧૦૦૭)—અહીં આંજણાની વસ્તી વધારે છે. ખાદરશાહી ગોળ થાય છે. પાસે ડુંગર છે, ત્યાં શેરડી, કમોદ, ચણા, વરી, વગેરે પાકે છે. જવ, અને મકાઈ વિશેષ થાય છે. પાસે એક વહેળો છે તે સરસ્વતીને મળે છે.

દાંતીવાડા (૬૨૪)—એ પાંથાવાડા તાલુકામાં ખનાસ-કાંઠે મોટું ગામ છે. અહીં પીરની કળર છે, તેથી મુસલમાન લોકો યાત્રાર્થે આવે છે. અહીં બે વાસ છે. ઠાકરડાની વસ્તી વિશેષ છે; તેઓ ગરાસીઆ છે, અને તેઓ પાલણપુર રાજ્યને અમુક ભાગ આપે છે, અહીં નિશાળ અને પોલીસથાણું છે.

ઉમરદસી સેઠસસણ સાથે (૨૫૫):—એ નાતું ગામડું અને રેલવે સ્ટેશન છે. ગામ ખહાર મહાદેવની સુંદર જગ્યા છે. ત્યાં અતીત રહે છે. જેમને વળગાડનો હોય છે. તે અને કવેલાવાળી સ્ત્રીઓ ધુણવા આવે છે.

ચાંડીસર (૧૬૮૦):—એ ગઢ તાલુકામાં રેલવે સ્ટેશન, પાલણપુર અને ડીસાની વચ્ચેનું સ્થળ છે. વાસડા ગામ આ

લેશું મળીને ચંડીસર કહેવાય છે. વસ્તી વિશેષે કરીને રખારી, શ્રાવક અને કોળીની છે. અહીં નિશાળ અને પોષ્ટઓફિસ છે.

કુંભાસણ (૧૯૬૭) એ બાઈ તાબાનું ગામ છે. અહીં નિશાળ છે. અને લેઉવા પાટીદારની વસ્તી વિશેષ છે.

ભડથ-ભાડથ (૨૧૩૩)-ડીસા તાલુકામાં સીપુ નદી ઉપર એ ભાગીલું ગામ છે, અહીં મરચાં તથા ડુંગળી (ધોળી) ઘણી થાય છે. અહીં પોલીસથાણું છે.

આસરડા (૧૫૮૭)-ડીસા તાલુકામાં છે. રખારીની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં પોલીસથાણું છે.

ધોતા (૫૧૯), સકલાણા (૫૪૪):-એ એ એકઠાં “ધોતા સકલાણા” નામથી ઓળખાય છે. તે ધ્રાણધારનાં મધ્ય સ્થળનાં ગામો પૈકીનું છે. અહીંની જમીન રસાળ છે, ડાંગર પાકે છે. વળી આંખાનાં ઝાડો છે, અહીં આંજણા કણખી અને જૈનની વસ્તી વધારે છે, અહીં નિશાળ છે.

ગોળા (૭૫૪)-એ પાલણપુર તાલુકામાં વજેદાર ગામ છે. ત્યાંના ગરાસીઆ પાલણપુર રાજને ભાગ આપે છે. નજીકમાં ડુંગર છે. ત્યાં ડાંગર પાકે છે, અને શેરડીની પેદાશ પણ થાય છે. આ સિવાય લીંબડાની ગળો (ફવાના ઉપયોગની) થાય છે. અહીં શ્રાવક તથા ખીજી પરચુરરણ વસ્તી છે. આ ધ્રાણધારનો રસાળ ભાગ છે.

ધનાલી (૪૦૪)-એ ચિત્રોડાથી ખેરાલુ જવાના માર્ગમાં વડગામ તાલુકાનું સરહદનું ગામ છે. બાદરશાહી ગોળ, કમોદ, વરી, શેરડી વગેરે પાકે છે. નજીકમાં ખેરાલુની સહરદ છે. ત્યાં પાણીનાં સરાણ છે. વસ્તી આંજણા કણખી તથા શ્રાવક વગેરે પરચુરરણ છે.

ખોડલા (૧૧૯૭)-ચંડીસરથી એ ગાઉ છેટે છે. આંજ-

જાની વસ્તી વિશેષ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડુત છે. અહીં નિશાળ છે.

સાસમ (૧૪૭૫)—તે સરહદનું ગામ છે. અહીં કોળીની વસ્તી વધારે છે, અને જાર, ખાજરી વધારે થાય છે.

ટાકરવાડા (૧૩૮૪)—એ ધાણુધારનું છેવટનું ગામ છે. વચ્ચે અતીતનો મઠ અને નિશાળ છે. આંજણા કણુખીની વસ્તી વધારે છે, અને તેમનો ધંધો ખેતી છે, ટાકરવાડા અને ચાંગવાડા (૯૩૩) વચ્ચે એક વહેળો છે.

વેડંચા (૧૬૨૮)—ગઢ તાલુકામાં ચાંડીસરથી ત્રણ ગાઉ છેટે લડખીકાંઠે છે. અહીં આંજણા કણુખી અને જૈનની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં નિશાળ છે.

જગાણા (૧૯૪૩)—તે પાલ પરમારના ભાઈ જગદેવે વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. પાસે થઈ રેલવે જાય છે. ગામને ગોંઠરે જગાણા તળાવ છે. તે છપનીઆ દુકાળમાં રીલીફવર્ક્સ તરીકે ઉડું ખોદાવેલું છે. ગામના બે વિભાગ છે તેના અંપા પણ જુદા છે, અને તે આથમણી અને ઉગમણી શેરીના નામથી ઓળખાય છે. અહીં આંજણા કણુખી, જૈન, બ્રાહ્મણ વગેરે વસ્તી છે.

ચાંગા (૧૧૫૦)—એ ઉમરહસી નદી પાસે દરબારશ્રીના ભાયાત જખરજસ્તખાનજી સાહેબના તાખાનું ગામ છે. અહીં જુના વખતનું એક વિશાળ વડનું ઝાડ છે.

ચડોખા—ચડોતર (૧૨૫૦)—તે હાલ ચરોતરા એ નામથી ઓળખાય છે. પ્રથમનું નામ બદલ્યું છે.

ઝેરડા (૧૨૫૮), બસુ (૨૦૯૩), મડાણા (૧૯૨૫), ગઠામણુ (૧૧૭૨), પીલુચા (૭૦૮), વગેરે મોટાં ગામ છે.

બાણુવા લાયક માત્રાનાં રથગો.

બાળારામ મહાદેવ—પાલણપુરથી જતાં ચિત્રાસણી પાસે ઊગમણી બાણુએ બાળારામ નદીકાંઠે બહુજ રમણીય અને ઇશ્વરી લીલાથી ભરપુર વનમાં નાની સુંદર—ડુંગરી—ટેકરી ઉપર બાળારામનું શિવાલય આવેલું છે. તેની પાસે ધર્મશાળા છે. પાસે નદીનો વહેણો છે તેમાં બારેમાસ ડુંગરાનાં ઝરણુનું પાણી ભરાયેલું રહે છે. અહીંની ઝાડીમાં ભરરા તથા માખી-ઓનાં મધ બેસે છે. નજીકમાં કોચરીનું જંગલ છે ત્યાં જંગલી જનવરો—વાઘ, ચિત્તા અથવા વગેરે માલમ પડે છે, અહીં શ્રાવણમાં દર સોમવારે મેળો ભરાય છે. તેમાં છેલ્લા સોમવારના મેળામાં ઘણાં માણસો એકઠાં થાય છે.

પાતાળેશ્વર—પાલણપુર શહેરમાં એ શિવાલય છે, અને તે જમીનની અંદર હોવાથી તેનું એ નામ પડેલું છે. અહીં ગુજરાતના સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવનો જન્મ થયો હતો. અને તેમણેજ આ શિવાલય બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે.

મોડેશ્વર—વડગામ તાલુકાના પાંડવા ગામની હદમાં સરસ્વતી નદીકિનારે એ શિવાલય આવેલું છે. અહીં લાદરવા સુદ ૧૧ મેળો ભરાય છે. હિંદુઓના પૂર્વજોને પીપળાના વૃક્ષે પાણી રેડવાનું—શ્રાદ્ધ સરાવવાનું ધામ છે. મેળામાં ૧૦૦૦ સુધી માણસો એકઠાં થાય છે.

સદ્ધ-સિદ્ધમાતા-સિદ્ધેશ્વરી—એ દેવીનું હીસામાં ઘણી સરસ બાંધણીનું બહુચરાણના દહેરાને મળતા ઘાટનું પથ્થરનું બાંધેલું વિશાળ દેવાલય છે, અને ચોતરફ પથ્થરથી બાંધેલી એવડી મોટી વિશાળ ધર્મશાળા છે કે જેમાં પાંચ હજાર માણસો સ-

માઈ શકે. દરવાજા ઉપર ચોઘડીયાં વાંગે છે. સિદ્ધમાતાના સેવકો દશા દીસાવળ વણિક કહેવાય છે. તેઓ આ દેવીને પોતાની કુળદેવી માને છે, તેથી ચૈત્ર સુદી દસમે સિદ્ધમાતાની ઉભાણી કરે છે. આ દેવીને ઉમીઆળ પણ કહે છે. દરેક પુનેમે થોડા ઘણા યાત્રાળુઓ આવે છે. આસો અને કાર્તિકી પુનેમ ઉપર માતાજીનો વરઘોડો નીકળે છે, ત્યારે સિદ્ધપુરથી ભાવિક સેવકો ત્યાં આવે છે. તેમનો મોટો સંઘ-મહાજન-સેવકો એક સંમત થઈ સર્વને ખબર આપે છે, તેથી બે ત્રણ હજાર માણસો ભેળાં થાય છે પણ તે માટે નિયમિત વખત મુકરર કરેલો નથી. અહીં જન્મભાષીએ મેળો ભરાય છે.

પારસનાથ-પાર્શ્વનાથ-પાલણપુર સંસ્થાનમાં લીલડી+ (૪૩૩) ગામે લીલડિઆ પારસનાથનું પુરાતન જૈન દેવાલય છે. અહીં માગસર વદી દસમે મોટો મેળો-યાત્રા ભરાય છે. આ દેરાની ચોતરફ ધર્મશાળા છે. જૈનો તરફથી યાત્રાળુઓને રાંધવાનાં વાસણો, ગોદડાં વગેરે અપાય છે. દેવાલયના વહીવટ ઉપર દીસાના મહાજનની દેખરેખ છે.

રૂપાલ (૧૦૬૧):-વડગામ તાલુકામાં છે. અહીં શીતળા માતાનો શીળીસાતેમનો મેળો ભરાય છે.

રામાપીર છાપી-(૮૯૦):-એ રેલવે સ્ટેશન છે. ત્યાં બારેક વર્ષથી રામાપીરનો મેળો ભાદરવા સુદી ૧૧ ના રોજ

+ લીલડી માટે દંતકથા છે કે-ત્યાં પ્રથમ ત્રંબાવટી નગરી હતી પણ તે દટણ થઈ ગયાથી હાલ તેનાં ખેડેરો માલમ પડે છે. તેમાંથી કેટલેક ઠેકાણેથી આરસ પથરો ખોદી કાઢે છે. પણ અહીં આરસ પથરની ખાણ નથી.

લીલડીથી રામસણ સુધી બાર આઠનું ભાયરું છે, પણ હાલમાં તે દરમિયાન ગએલી સ્થિતિમાં છે.

ભરાય છે. તેમાં હજારો માણસો ભેળાં થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે ઢેડ વધારે હોય છે.

મગરવાડા (૧૦૮૭):-પાલણપુરથી પાંચ ગાઉ છેટે છે. અહીં મણીભદ્રવીરનું સ્થાન છે, તેથી વીરના સેવકો આવે છે. આસો સુદી પાંચમે મેળો ભરાય છે, અહીં પ્રાદ્યુ, તર-ગાળા અને આંજણા કણુખીની વસ્તી વિશેષ છે.

ભરકાવાડા (૪૫૫):-અહીં જન્માષ્ટમીએ મેળો ભરાય છે. સીણાદ-શ્રીનાદ-રાધનપુર સીમારે (૪૬૮)

સમાપ્ત.

ખનાસકાંઠા એજન્સિનું સામાન્ય વર્ણન.

સીમા—ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોહી; પૂર્વે શિરોહી અને દાંતા સંસ્થાન; દક્ષિણે પાટણ મહાલ અને ઝીંઝુવાડા સંસ્થાન; અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એ એજન્સિ ગુજરાતના વાયવ્ય ખુણામાં આવેલી છે.

ખનાસ એજન્સિના વિભાગ કે પરગણાં (૯):-(૧) પાલણપુર સંસ્થાન; (૨) રાધનપુર સંસ્થાન કે વઢીઆર-એમાં રાધનપુર, સમી, મુંજપુર, ખલોધન અને વેડ એ પાંચ મહાલ છે. (૩) ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટ છાવણી કે કેમ્પ-અહીં લશ્કરી છાવણી છે. (૪) કાકરેજ કે કાંકરેજ-સૌથી મોટી થરા સિવાય કંબોઈ, ઉમરી, રાણકપુર, ઊણ, વડા, કાકર, અને સમૌ વગેરે કોળી ઠાકોરાની જગીરો છે. (૫) દીઓદર કે હિંદવાણી-દીઓદર, તેરવાડા અને ભાભર મુખ્ય જગીરો છે. (૬) થરાદ કે થરાદરી-થરાદ સંસ્થાન; હોરોલ અને મોરવાડા તાલુકા; અને હુઆ, નારોળી, જોતડા,

વલાદર, માડકા અને એટા વગેરે નાની જગીરો છે. (૭) વાવ કે વાવેચી-વાવ સંસ્થાન અને સુધર્મામ તાલુકો, સિવાય હીમા અને બેણુપ વગેરે વાવ લાયાતોની જગીરો છે. (૮) વારાહી કે મોટી જતવાડ-જત મુસલમાનોની ઘણી વસ્તી છે. વારાહીની મોટી બે મલેક જોરાવરખાનજીની અને મલેક મુરીદખાનજીની જગીરો અને બીજી નાની છે. (૯) સાંતલપુર કે ચોરાડ-સાંતપુર અને ચાર્યટનો સમાવેશ છે.

પાલણપુર, રાધનપુર, થરાદ અને વાવ સ્ટેટો મોટાં છે. તે સિવાયના તાલુકા અને જગીરોમાં લાઈએ લાગ પડે છે. તેથી મૂળ જગીરોના ઘણા વિભાગો પડી ગયા છે.

થાણા સર્કલ (૪)-કાકરેજ, દીઓદર, વારાહી અને સાંતલપુર છે.

ક્ષેત્રફળ—૬૩૯૩. ૨૯ ચો. મૈલ; વસ્તી-૫,૧૮૫૬૬ માણસની છે.

રાજ્યવહીવટ—પાલણપુર અને રાધનપુર રાજ પહેલા વર્ગનાં; થરાદ ત્રીજા વર્ગનું; વાવ, અને વારાહી એ બે પાંચમા વર્ગનાં; દીઓદર ખાનજીની જગીર છઠ્ઠા વર્ગનું, વર્ગ સિવાયના તાલુકા-થરા અને લોરોલ (થરાદ સ્ટેટમાં) દિવાનીમાં રૂ. ૫૦૦ અને બીજા વર્ગના માજસ્ટ્રેટ, ૨૦૦ સુધી દંડ, છ માસની કેદ; તેરવાડા, હીમા (વાવ સ્ટેટમાં) સુધર્મામ, સાંતલપુર અને આદેસર ઠાકોર (ગડસી અને કલ્યાણપુર માટે). દિવાનીમાં રૂ. ૨૫૦ અને ત્રીજા વર્ગના માજસ્ટ્રેટ.

પર્વતો:—અરાવલીની હારમાંના જસોર, વીરમપુર, ચિકલોદર માતાનો, રાણીદુંક અને ચોટીલા વગેરે પાલણપુર સ્ટેટમાં અને એવાળ અને આલુવાસ સાંતલપુરમાં છે.

નદીઓ—(૩) ખનાસ (તેને અખનારી સીયું અને ખાસા-રામ; કચેરી અને લડખી પાલણપુર સ્ટેટમાં વહે છે.); સરસ્વતી—કુંવારકા (તેને ઉમરદસી મળે છે.); રૂપેણ.

તળાવો—(૧૨) હરમતિયા, ગોખરી, માનસરોવર, જગાણા, (પાલણપુર સ્ટેટમાં) રાધનપુર, વાઘેલ અને રાવળ (રાધનપુર સ્ટેટમાં) સંગેવાડી (વારાહીમાં); સાંતલપુર, જાખોતરા, ખકુતરા અને હાધાસર (સાંતલપુરમાં) છે.

એજન્સિઃ—ઘણાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો તાલુકા કે સંસ્થાનોનો એક જથ્થે આવેલો સમુહ જે પોલિટિકલ એજન્ટની દેખરેખમાં મૂકેલો હોય તેને કહે છે.

દિશાઓ.

દિશાઓ ચાર છે; પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ.

જે બાબુએ સવારમાં સુરજ ઉગે છે. તે બાબુને ઉગમણી અથવા પૂર્વ દિશા કહે છે.

જે બાબુએ સાંજે સુરજ આથમે છે, તે બાબુને આથમણી અથવા પશ્ચિમદિશા કહે છે.

પૂર્વ દિશા ભણી મોં કરી ઉભા રહીએ, તો હાથા હાથ તરફ જે દિશા તેને ઉત્તરદિશા કહે છે. અને જમણા હાથ તરફની દિશાને દક્ષિણદિશા કહે છે.

ખુણાઓ.

ખુણા ચાર છે. વાયવ્ય, ઇશાન, નૈઋત્ય અને અગ્નિ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ખુણાને વાયવ્યખુણા કહે છે. ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ખુણાને ઇશાનખુણા કહે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખુણાને નૈઋત્યખુણા કહે છે. પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખુણાને અગ્નિખુણા કહે છે.

મુખ્ય આવ

રેલવે:—આ...

રેલવે સ્ટેશન:—

ઉતાર આ તથા માલ ચરે

સંસ્થાન:—દેશી

એન્જિન:—કેટલ

મા ઉપર અંગ્રેજ સર

ટેકરો અને કું

કંચાણવાળા ભાગને ટેકરો

ડયા અને મોટા કુંગરને

તળાટી-તળેટી

ટોચ કે શિખર:

ખીણ:—કુંગરોની

રણ:—ધણા ગાઉ

ઝરો કે ઝરણ:—

ઝમી ઝમીને જે પ્રવાહ ચ

વહેળો કે નાણું:-

જતા હોય તેને વહેળો

ના ભાગને.

.. 2-0-0
.. 1-8-0
.. 0-6-0
.. 0-12-0

$$1 \quad \left\{ \begin{array}{c} \bullet \\ \bullet \end{array} \right\} \bullet - \bullet - \bullet$$

1-10-44

ॐ नमो

मुंकाठि प्रसिद्धि. न. सा. न. रा. न. य. ओ. प्र. न. स. -
प्रे. डि. गा. डि. प्र. न. य. र.

। न्यायं धर्मं अहं भवति

४६३५ ५६३५ ५६३५

ચોથી સ્તરે, અમુકાવાડ

